

СУЧАСНІСТЬ

М. Орест: Взором античного — В. Барка: Жовтий князь — Е. Андіївська: Поезії — Б. Кравців: До синіх зір — Я. Рудницький: З подорожі на Мальту — І. Майстренко: Криза радянського сільського господарства — М. Джілас: Розмови з Сталіном — В. Дорошенко: М. Драгоманов про церковно-релігійні справи — Д. де Ружмон: Європа — колос, який (ще) себе не знає — Критика і бібліографія —
Нотатки

8 (20)

СЕРПЕНЬ 1962

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

8 (20)

СЕРПЕНЬ 1962

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

МІЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична
частина).

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar
1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „Biblos“ München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА

М. ОРЕСТ

ВЗОРОМ АНТИЧНОГО

Сповнений злоби до людського роду, вагався диявол
В виборі згуби йому: голод, чума чи війна?
Але по пильній надумі згадав про четверте, найкраще:
Вкинув у доли земні в'язку догматиків він.

*

Слава диктаторів — марна! Існують бо їм монументи
Довше за їх життя, ніж по успені їх.

*

В людях люблю і ціную привітність. Її порівняю
З ініціалами я: як заступають вони
Повне ім'я і до нього слугують за натяк і навід,
Так і в привітності знак бачу я більших чеснот.

*

Маги від пензля! В портретах вельмож і вродливиць являли
Ви ту красу, що не всім дано відчути її.
Ну, а тепер? — Від лемурів Пікасса утікши панічно,
Навіть в обличчях пісних райську принадність я зрю.

Українська мова

Вам, о поети, була вона довго чорнозем м'якенький.
Глибше погляньте: під ним камінь лежить і руда.
Оранку киньте, навчіться тесати, різьбити, кувати:
Тішити у камені грань, радує дзвоном металь!

ВАСИЛЬ БАРКА: ЖОВТИЙ КНЯЗЬ

(Продовження)

Прибули вони за ліктями Отроходіна, що поспішав, рвучкий і владний — авторитет про всіх; навіть і уповноважений з револьверною небайдужістю до думання громадян, за їх замкнутими дверима і завішеними вікнами, повинен відсторонитися з дороги.

Рудун звелів: поставити вартового при вході і допитувати свідків; коли зиркнув на Мирона Даниловича, вмить свічнувато-збілілий вираз, при сизковій відтіненості очей, розгострився крізь масивні шкельця окулярів.

Покликано одного з «почту»: широковидого і поторканого партробітника, — звелено дещо; показано на Мирона Даниловича.

Під тканинами партійного почування Отроходін мав звичку, що виявлялася з механічною постійністю, хоч і свідомо: при кожній зустрічі з людиною, що заважає або нелюба, негайно ставити її на підозрі, включившись з кількома, собі відповідними, в перший модель чи зразок домовленості. Встановлюють зону заслон, — спочатку найменших, — і в ній розгортають запідозрення і відсування наміченої особи з життєвого поля. Проти неї завжди «мають рацію», в найгірших обмовах, а вона — ні; проти неї несуть обов'язкову «ідейність», вона ж — ні; встановлюють для неї оцінку, як «нетакої», вона ж завжди підступна. Їх — купка спритників і більш нічого; однак, володіють на арені життя неодмінно. Виб'ють намічену жертву з лінії її існування. Бо діють могутністю злагодженого запідозрювання і самісно привласненими правами: переслідувати до кінця, до погибелі. Якраз на цьому будують шлях до влади, як червону драбину: вилізати весь час наверх, поки щурі зробляться царями. Нема політичної матерії для змовленого запідозрення, — знайдуть побутову: розроблять маніру проти призначеного на «підозрострачення» і розвинуть її до ступеня державної важливості, навіть при філософії життя. Повторно обговорюючи скабрезну вигадку, розсмакують інтелектуально і почуттєво, як свій духовний харч, на височині історичної героїки і надзвичайного покликання. Патос високосвітоглядного запідозріння завжди на практиці виразиться в спиханні з життєвої стежки — того, кого намітили, обов'язково — з стежки! і захоплення стежки собі, в прямому чи переносному значенні слова і в сенсі наслідків.

Мирон Данилович відчув, як він опинився дичиною в міцніших, ніж залізо, тенетах заплідозрення. І серце впало.

Перед очима ті два: Отроходін і скеповид — як із примарення.

*

Головарі оглядали самогубця, а один з помічних, в ролі слідчого, допитував рахівника, складаючи протокол. Настала черга Мирона Даниловича — на допит, і жовтовид підступив слухати. Відповіджено при ньому і вписано: про постріл і жіночий крик; поворот і острах перед східцями, ось, товариш рахівник посвідчить: він підбадьорив. Увійшли вдвох, — тільки здаля глянули. Підступати боялись. Товариш рахівник зразу звелів: тут сидіть, а я дзвонитиму до голови сільради. Це — все! На запитання, чи оглядали і рушили біля секретаря, Мирон Данилович повторив: ні, боялись. Круглавий жовтар їв і колов очима при кожній відповіді. Написавши протокол, допитувач грозить — нікому ні слова! за порушення притягнеться до відповідальності; підпишіть... і випровадив свідка з приміщення, або, як судити про голос, вигнав.

Мирон Данилович від східців пішов скоро, з гострою тривоною, передчуваючи, що через самогубство прийдуть нещасні події і докладуться до теперішніх. Партійний розпорядчик і його джура горіли в уяві, мов намальовані вогненною фарбою: невідступно загрозливі.

«... той папір прочитали головарі і самі чутку поширять» — міркує Мирон Данилович — «дома скажуть жінкам, а ті приятелькам — так і пішло... за розмови ж хапатимуть: начальство вгорі, визнавши про випадок, вислужиться: здавить село в кліщаж; біда!»

Дома переказує, що бачив і чув: про курорт і Зінченка; моторошного володаря і міліціонера, коли віщував роківщину, і розстріляний.

— Сказав правду, за це вбили! — означила бабуся.

Про самогубство в будинку партії слухали з страхом, сподіваючись недоброго.

Записку секретаря і нападсть Отроходіна промовчав Мирон Данилович: нащо над міру тривожити душі в хаті? — і так мучаться. Події ж ростуть, мов гори, через які йти треба, над краями; і невідомо, хто зірветься вниз.

8

Надвечір'я розгодинюється, і видно скибочку сонця. Жіночі постаї промайнули проз вікно, серед них — тітка Ганна. В снігах зашамотіло; ось чути обережний стукіт.

Як прочинила двері Дарія Олександрівна, поманено її руками в сіни, де з легкого сутінку вирізнилися обличчя: сусідки і двох дівчат; їх пригадує.

Зашепотіла тітка:

— Мої родички прийшли радитись, а я думала довго і кажу, ходім до Дарки за поміччю...

— Федоро, треба порадиці знати...

Одна з дівчат, світлокоса, відгорнула на грудях платок, блакитно і зелено ділений по темносиньості, що вкутував, мов керее, — і піднесла річ, обгорнуту білою хусткою.

— Поможі, Катрусо! — звернулася до подруги; та простягла зложені долоні: підтримати річ. Федора відгорнула хустину.

Тоді в сінешній півтемряві, куди приходили через відчинену ляду над драбиною рештки надвечірнього світла, — замерехтіла чаша. Бузький промінчик, пробігши крізь надвірні двері, впав на обвід, що його коштовні оздоби стали жаріти, як живий огонь; означилася чаша всім обрисом, над руками, посилаючи сійво.

Жінки, серед свого вбозтва, дивились на неї і слова не вимовляли; знали святиню, що перед ними. А найменшому з дітей, Андрієві, не терпеливилося бачити маму, — виглянувши, застиг при дверях:

— Зірка вранці! — показав на чашу.

— Правда, але йди в хату, я зараз вернусь!

Тітка просить:

— Дарко, кажіть, де сховати! Вчора, проти комісії, Федора і Катря вихопили чашу і закопали за хатою. Тепер до двору черга — на обшук. Знайдуть анахеми і заберуть.

Господина гляділа на відсвіті і ввижалося їй, що невідомо, де і як, треба йти: довго і тяжко, з терщем страшним, хоч падати, а знов підводитися і йти до останнього знаку, — так треба.

Зір звук до півсутінку і знаходить старолітній напис на чаші, про кров, що «за многих ізліваемая»; і зображено: Ісус Христос розп'ятий на хресті, коло якого Богородиця і апостол. Окраса далі вкруг чаші — з тонкими галузочками; і самоцвіти, обрамовуючи хрещатий взір, розділяють картини з св. Письма. Коштовні камінці скрізь: квадратів, в рамчатих обковах, золотих, як вся чаша. Осередніх каменів два — фіялковий і зелений. Спід посуду теж в окрасі, ширшій хвилями, і також стебло і підстанова: триступенчата, в топазах і — узор серед них.

Дивиться на чашу Дарія Олександрівна і відчуває, як відійшла безвидна туча з просторів; так гарно на душі: спокій невисловимий. Здається, могла стояти тут без кінця часу. Але ось, думає і не може знайти відповіді: де чашу сховати? — зрештою, зривається з уст:

— Маму спитаймо!

Бабуся ж, коли покликано її тихо стояла перед чашею, слухаючи Ганниної мови і знаючи, чого треба; перебирала в думці, хто б міг сховати безпечно? Само надумалося — пічникова жінка, мовчазниця богобоязна; на огні палить, не скаже нікому, де закопано. Чоловік її слуха, як вона згодиться, все добре буде: не хлібороби обоє і зроду землі не мали, — раз він для колгоспу робить, не ритимуться в його садибі.

— А покличте Мар'яну, пічникову! — сказала стара; всі зраділи, і правда, не буде в селі надійнішої.

— Її чоловік не в нашу церкву ходить, а на домашній спів, бо євангелик, тільки ж нехай кожен чесним буде, як він.

Мати велить найменшому:

— Біжи до пічників і проси тітку Мар'яну, хай зараз прийде — дуже треба!

Він пішов, але мати, виглянувши за поріг, вернула.

— Нікому про чашу не кажи! Бо нас арештують всіх і розвалять хату, — шепотом найстрогішим заборонила.

— Мовчатиму! — він поспішив до воріт.

Федора вгорнула чашу в хустку знов і, тримаючи на грудях, закрила під великий платок, що зортками спадав до землі.

Господиня ж їй сказала:

— От, славно! Вихопили з кігтів.

— Умовилися, стоячи між людьми, — розповідає Федора, — вбїгти і забрати, що можна, аби не попало в нечисті руки. Мені самій не пробитися; це — Катря, працювала передо мною ліктями: комсомольці, як грушки сипались.

— Нащо казати, хіба так було? — дивується Катря: русява, ви-струнчена, мов придорожна тополінка; брунастий жакет поверх ви-линялого, колись зеленкавого, плаття.

— Чого ж ми тут? Заходьмо в хату!

— Ні, пора додому, — відказує тітка; — хіба трохи посидим на призьбі: крайчик неба вгледіти. Скоро й того збудемось.

Вийшли — при останньому огні з сонця; сусідка скаржитись:

— Забігли вчора, все перевернули; як собаки, видряпали і забрали, що було. Я зразу до сестер. Хоч недалеко до їх хуторця, так забарилась я і заночувала там. Кажу до своїх: рятуйтеся! що є, сховайте, і не в дворі, а в полі чи в лісі — виїдьте вночі, закопайте, та глибше, щоб гостряками не достати. Бо все заберуть. Ми з старим переб'ємся, він на заробітках, я тут, — хоч пропадем, то тільки двоє; а в них же діти малі.

Сидять жінки на призьбі, що рудіє глиною в вечірньому світлі; стіна за розмовницями яснить: мов срібна. Здається, тільки сонце в світі чує їхні жалі.

*

Андрій прийшов до пічників, коли вечеряли: варена картопля в череп'яній мисці, а в блюдці трішки олії; і сіль, — хліба на столі нема. Почувши, чого прибув хлопець, пічничиха заклопоталася — йти.

— Може б доїли з гостем, тоді підеш? — питає пічник.

— Вже годі!

Надягла старий чоловіків піджак поверх зношеної суконки. І припрошує:

— Сідай, синку! Ще є картопля.

Літня жінка, дрібна на зріст. Відзнак дивовижної вроди в обрисі

обличчя, що помарніло від років і клопотів; оживлюється карими очима, тонко окресленими, як осереддя квіткові, світучими — в прозорості.

Всі в селі знають: мовчазниця і добра. Вдвох, справляючи печі і груби, за чверть віку ніде голки чужої не взяли, буваючи самі — цілими днями — серед чужого добра. Їх рідко звали: Максим Бережан чи Мар'яна Бережан, а просто — пічники, бо при цій роботі в селі — тільки вони, обоє нарівні: коло глини і цеголля, піску і золи, попелу і сажі.

Хлопець спершу острашений від брів пічника, навислих, як стріхи, і здоровенних очей: синіх, що ніби аж переливаються повнотою. Сидячи смирно, тицяв картоплиною в олію, після чого обережно вів до губ, — ато розсиплеться. Смачна! — можна розсмokтувати до крихотки.

— Чи не Андрійком звать? — раптом прогрімало низько з-під колосуватого кольору вусів, рівно підрізаних і зовсім дрібних, так що хлопцеві дивно: чому крізь них грізний виголос.

— Так звать, — потверджує гість і здогадується, що пічник пам'ятає його з минулої зими, коли піч лагодив.

— Соли картоплю!

Хлопець послушався і відчув, як смак гострішає і сильно входить в почуття.

Доїв і, обтерши губи, подякував; хотів піти додому.

— Підожди трохи! — наказує пічник.

Відчинив шаховку; обторкав порожні коробки, склянки, капшуки, поки натрапив на грудку цукру: для хлопця.

Той, дякувавши, взяв і відкусив білий гострячок, а решту — в кишеню.

Страх проминав.

— Дядьку, як роблять цукор? — питає Андрій; дивиться ж на піч, криву і низьку: в ворожбита, що всім ставить її, мов картину.

— Везуть білі буряки, що зваться цукровими, — почав пічник; — на завод везуть, патрають і женуть під ножі, вкріплені на колесах: стружка звідти збіга, як шаткована капуста. В казани її вкинули, завбільшки з будинок, і варять. Починається складна пісня — я забув, хоч і знав трохи. Варять так, що з січки, крізь її середні перегородки, як то бува в рослинах, цукровий сік сам висмоктується в гарячу воду, — і вже варять кристалик; додають щось, — того я не знаю. Як зварять, наливають рідину в скажені посудини, що крутяться і ревуть, гірш від звіра. При сітках кристалик задержується, а рідина відбігає геть. Вибирають рудий пісок і везуть сушити в нахилених бочках, що відкриті з обох країв і крутяться — довго переворущують пісок під протягами. Якось його відбілюють, то мені невідомо. Звідти брав маляс, як мали корову. І робив на заводі трохи: в ливарному цехові гуртом ставили піч.

— А вам хто піч робив?

— Піч — мені?

Хлопець мовчки показав на піч у хаті.

— Я сам! — запевняє пічник.

— Ні, ви дурите...

— Таки правда: я сам! А чого питаєш?

— Погана піч; якби ви ставили, була б гарна, як наша.

Регочеться пічник. Аж сльози витирає.

— Е, хлопче, — каже він, зрештою вдержавшись, — про це і приказку складено. Ходім, щось покажу!

Скоро старий і малий сиділи в сарайчику, розбираючи взірець печі з її секретами. Хлопець оглянув знаряддя, гострі і плесковаті, — серед цегли, кафлів, юшок, заслонок, колосників, всякого залізного і дощаного майна, потрібного майстрові.

Спитав про люту загадку кожної печі: «чому вночі сажа горить?» — і почувши причину, переминув цікавістю до садиби. Там — обтрушена шовковиця з гілками, простягнутими через двір; всі кажуть, під нею пічник читає в неділю.

Обсипаються огняними листками в присмерку — вишні: їх чотири; і одна груша, мов свічка рівна; дві сливи сухуваті, з загрозливими колочками. Рядок тополь вистанув при паркані. Скрізь позаростало; ніколи господарям, після праці, в зморі і турботі нужденній, поратися з рослиною. На стежці просіяно жорству і пісок.

Поляна біля вишень; нічого нема, а колись був квітник: рівні насади, вкриті зелом, виказують, що красувався в зірчастому обрисі. Принесено купу поколотої цегли — мабуть, господар збирався рисунків відновити.

Затишок. Найдалі від вулиці, закритий кущами бузків і ясминами.

Пригадує хлопець: недалеко пустош, біля якої вчора сидів з Миколюю, дожидаючи тата. Ні передчуття жодного, ні здогаду в хлопця; нічого на думці, пов'язаного з майбутньою прикметою місця. Тільки чуття і погляд з більшою певністю спиняються тут, мов трохи звикшись — до іншої справжності, якої ще зовсім не знати.

Прийшли жінки в двір: пічничиха, а з нею Федора і Катря.

— Мати звеліла бігти додому! — сказала Федора.

Коли хлопець відходив, йому в уяві проблискували видива: як десь тут сховають коштовність. Але відразу треба відсторонитися від того, бо мати заборонила страшно.

Притьма, мов при допиті, стрічається чоловік, дзьобаний і їдкий з лица, як сірка, серед якої очі горять темною охрою! — палить ними хлопця і знаходить на нього, чогось прив'язнувши до його двору. Хлопець відскочив набік і, вбігши через хвіртку, оглянувся: причепа поволі рушає далі.

Батько почув про покльованого і здогадався:

— Приспосібник, як хорт; крикнуть: «кусі!» — він кинеється до горла.

Став пильно глядіти Мирон Данилович на сторони; знав, що двір

— під горючими очима жовтовидка, який, здається, вночі бачить, як удень.

Микола і Оленка зголодніли вкрай; на городі мати накопала капустаних корінців — тим і втишила. Андрій розділив цукор: пити кип'яч.

Біля садиби, почавши тоді, сірчанить Шікрятів при сході і заході сонця; прислухається і розглядає, що Катранники роблять. Замучив їх. Сидять безвихідно, як вивірки в душлі, коли пес обліг дерево, а перебігти вгорі — нема гілок.

Одного вечора звіяло його лихо; тоді Мирон Данилович набрав пшона з запасу. Пожурився, бачачи, як вичерпується скарб; будуть одні бурячки, зариті на попелищі — харч несмачний, хоч можна перебути місяць, коло самої смерти.

Всі так виснажилися і ослабіли, що почали тремтіти; гіркота під грудьми в кожного.

*

Відро тягнуло руки, а Мар'яна, звикнувши до ваготи його при колодязях і криницях, муравлиним терпцем перемагала квалість і втому, як і острах серед темряви.

Напомацки працювала біля двох купок: висипаної землі, куди відхиляла відро, підтягнувши з ями, і — нарізаного на пустоші верхгрунту з травою, до якого чоловік приставив цебро з цементом і прислонив драбинку.

Спершу тільки від краю відгортала землю, що, копаючи, викидав чоловік; потім з глибини тягла в відрі; робота — без брязкогу.

Пічник і його жінка часом пережидали, поки минуть кроки на вулиці або відстукотить підвода, і знов трудилися коло схованки, мов дрібної шахти.

То посиплеться сівкий, як мачок, осінній дощ, то вщухне.

Бережан, копаючи на дні, при сліпчаківі, поставленому в коробку з проріззю збоку, завбільшки — ніби на карнавках, намагався забути про новину: що в колгоспі йому коло печей роботи нема; коли нема, треба з села виходити.

Шахта ставала глибша, ніж дістають залізні «щупи» бригадників. Пора сховок мурувати: в квадратній ямці, на середині дна.

— Подай драбину! — пошепки в темряві озвався пічник.

Мар'яна спустила драбину, і він, вибираючися по ній, приймав цеглу і зносив на дно; потім — цемент і причандалля, зрештою — скриньки і дошки.

Вимурував чотирикутник і в середину поставив скриньку, що видавалась темна, хоч була синя. В ній — чаша, обгорнута, як попередку, білою шовковою хусткою, а також аркушами воскового паперу. І скріпи між дошками завосковано скрізь. Зверху густо вкрито олійною фарбою.

Бережан замурував сховок цеглою, кладеною в два шари; дошками ж накрити яму, на виступцях, і нагорнув землі. Вибравсь нагору і витяг драбину; посидів трохи, спочиваючи.

Безшумно вдвох орудували лопатками, коли загортали, — ворушились, мов нічні птаці.

Знов сіє дощик: дрібніший, ніж пил.

— Якраз і треба було полоти, — сказав Максим, — зелень візьметься.

— Візьметься: хоч пізно! — промовила жінка.

Починало заходити сірістю передсвітанковою і поволі дніти, коли скінчили роботу; рівно вклали скибки з травою — на скопаній місцині. Незвичним очам трудно примітити, що поверхня зрушена.

Віднесли пристрої в сіни. Хата дихнула теплою тишею; шибки — сині, як фарба на захованій скринці. Здається: от, крізь сутінок проступить, жаріючи, ніби чаша, обвід сонця. Але ні, — хмари зап'яли небосхил і сіють найдрібнішим плачем, відсторонивши вікна від світла, як нагорнута земля — очі людські від чаші. І серце теж криється в свій смуток.

Останню працю дома відбуто. Тепер зав'язуй клунки, пускайся рідного порога, бо нема праці... як нема? — печі ж пообвалювалися і димлять. А так рішено: хай дим очі людям їсть, бо в головарів ощадність, на краший похапок собі.

— Знайдем роботу в місті! — сказав Максим. Жінка оглянулась.

— Роботу знайдем, — пояснив він, — сказали: тут нема.

Мовчки впроваджувала Мар'яна чавунок в огонь, розтопивши соломкою.

— Чудно якомсь; голова колгоспу, Вартимець, зустрівся, напроти так і валить — аж ми носами близько стали, тоді він стріпнув брови, неначе розбудився: — Максиме, ти? — питає він і дивиться не своїм поглядом.

— Мабуть, вам прикрість або голова болить, — кажу йому. А він:

— Не болить, уже завертається.

— Чого ж?

Він оглянувся на розорені сараї, де худоба подохла:

— Чого? Дзижчать газетки, що ми заморочені від успіхів.

Як приглушений, стоїть; протягає гірко:

— Та-а-ак...

Жаль стало його, я і раджу:

— Відхиліться думками від клопоту!

— Куди? — питає він, — скрізь однаково, і акти складені, що я винен; з посади відхилять, от що. Спішіть і ви звідси, бо роботи ремісникам не буде. Звільнять, аби залишити без копійки.

Вартимець пішов; заточувався, як сонний. Думаю: бідний чоловік з посадою і партквитком! — бісові приписаний, а той першого ж його калічить. Нам би тут берегти, що люди довірили, — ні, тягнися під городські паркани. Заб'ю вікна дошками: комісія вглядить пустку і без мацання одшиється. Хіба влізуть злодії. Та чого, по щербаті горшки? Я їх сховаю в підпіччя і цеглою закладу: там низько, ніби глухий підмурок ліг. А робота в місті знайдеться. Ти — як?

— Про мене! — сказала жінка; себо, їй однаково.

Максим знає: хоч мовчить вона, а прийняла до серця. Чи сказати, як Вартимець про смерть розпитував? Вагається пічник.

Дощик перестав; розлилась біляста світлота крізь хмари.

— Виходжу я з колгоспного, — знов Вартимець навпроти: випитливо дивиться, радить переїти на цегельний завод — тепер печі перекладатимуть і треба мулярів. Дають сімейні кутки в бараках. І сам би пішов, так прив'язь.

Дякую йому і дивлюся — подобришав чоловік; він мою думку вгадує:

— Посмієшся, бо говорю по-другому, ніж колись.

— Ні! Порадію...

Він скинувся і глянув пильно, ніби перший раз бачить:

— Вартимця нема того, що був. Знаєш, за годину деколи життя повернеться. Служив їм, як влі, собі рвав жили і всім — підганяв, бо вірив: ось правда. Вони ж, по центрах, дров наламали чортам на розпал. З нами обходяться, як дурні хазяї з собаками. От і я: піду під суд, можуть і в концлагер загнати, і на розстріл, значить, я їм ніщо. Віриш, що є чорти?

— Злі духи; без личин, як їх малюють.

— Що ж вони, в казанах печуть? На кухні чи де?

— Без казанів і кухні.

— Гляди, що так! — сказав він, — ато б треба індустрію вести для казанів, на цілу многість; і рудників треба, з безперервною, на чотири зміни, і десятників, кріпильщиків і всяких, бо звідки ж чавун? — і мулярів для печей і цегельних заводів теж, — силу всього. Дивися, в нас руди повно, а піди казанок купи! — рідко буває, і ціна чортова.

— Там без казанів, і огонь завжди, — кажу йому; — чи вже будуть грішники і демони, чи ще ні, огонь не гаситься.

— Від чого ж огонь? Ти — пічник і сам знаєш: на чомусь огонь існує.

— Не знаю, — признався я, — там огонь горить не так, як наш. Тут, коли вдарив мороз, який без нічого і ні на чому не держиться, то аж пече. А там не мороз, тільки горяч, проти нього: сама собою. Становище таке, де немає милости від Бога — ніякої! через те все горить огнем. Це однаково, якби хто від сонця сховався в землю: в саму середину. Вже ні хмарка не притинить, ні вітерці не повійнуть, ні деревце ніде не прийме в холодок, — нічого, що від сонця з'явиле, а тільки один огонь. Кажу для прикладу.

— Похоже, що ти влучив! — згоджується Вартимець, — і добре, коли не второпаєм до середини, бо, замісто Сибірюги, туди б гнали етапом. Ось, тепер і мене. З півночі по сніжку втекти можна. Не забудь про цегельний завод: з десяток мулярів приймуть, — мені казали. Скоріше, бо тут зав'яжуть під зашморг!

Вартимець пішов; а я не знаю, що думати, — чудний він...

— Чого ж чудний? — обізвалася Мар'яна, — в нього серце прокинулось: при біді.

— Правду сказала; так і виглядав, як вирвався з сну до живого дня. Прийшов на край і чує, де став.

— І я чую, — зовсім тихо сказала Мар'яна.

Вражено чоловік на неї дивиться, бо знає: казала завжди, що — на серці. Видно, велика тривога в неї.

— Зостанемося тут? — питає він, згадавши про вирішений від'їзд, можливо — причину страхів.

— Будемо їхати! — заперечила Мар'яна.

Він і сам бачив: треба. Заробітку по хатах жодного. Скорбота обгорнула йому думки від жінчиного передчуття. Один просвіток відкривється: як виїхати.

9

Прибрали на столі Катранники після голодного снідання і, почувши тупіт, виглянули в вікна: комісія! — біжить по садибі, вганяє «щупи» в ґрунт.

Мирон Данилович виступив за поріг; дивиться, як нишпорять піднаказки скеповида — важного, ніби індик, і подібно обдуртого сизістю, коли мимо проходить, натужуючись і палячи охряними очима, аж в рукавах стіпується, мов шкварком крильним. Виклохтує з пересердя:

— Гляжу, же живий! Де ти їжу береш, що не здихаєш?

Діткнутий в середину серця, подумав Мирон Данилович: «це мені смерти хочеш, присурганивши з своєї Москви, — завіщо? тобі ж не зичу гибелі!» Намірявся сказати, а змовчав: «хай відбіга кудись, бо ще в хату вскочить і дітей покусає».

Вернувся господар до своїх, що ждали, чи скоро комісію лихо вивіє; а враз — крик, на стороні, де попелище.

Бригадник гукнув під вікно:

— Виходь, опис буряків буде!..

Старші сполотніли: знайдено буряки і тепер скоро кінець.

Вийшов до розритого попелища Мирон Данилович, затерпнувши від тривоги. Небагато буряків, а гамору навкруги — мов знайшли скарбницю царя. Перебирають знахідку в мішечок і складають опис. Пікрятов радий! — і лається; руками підкидає від розбурення, сам стаючи з жовтого і сизого аж червонастий, трішки менш, ніж вириті буряки. В руці «щуп», як блисковичний гостряк демона.

Мирон Данилович немовний стоїть при всьому гомоні; знає: ось, близько до хати — смерть.

*

Пробули в смутку, мов живими похоронені, пів дня. Оленка придулилася до матері:

— Їсти!..

— Цить, люба дитино, — терпи!

Мирон Данилович вирішив: «навідаюся в магазин»; виходячи, глянув на доню — прозора з лица, так скудла.

«... бідне мое», тужить він, «ми старі мучимось, бо грішні, а воно безвинне терпить за нас».

Згорнувши мішечок під лікоть, подався до площі, хоч знав, що те місце не дуже поживніше, ніж пустеля; тільки рідким випадком — харчі на прилавках.

Черга! — привезено чогось, годящого в миску.

Мирон Данилович спитав дідка, шкільного сторожа, що обома руками спирався на ціпок:

— Що?..

— Аж дивно, — відказує дідок, — дають борошно, не знаю, яке, може з кісток собачих. Животи скручує, хто коштував: от як! І дороге.

— Чого ж беруть?

— А що в рот класти, глину? Беруть, бо зветься: борошно. Жінка тут одна несла; од такого борошна до тесаного хрестика, як од тебе до мене — раз ступити.

Мирон Данилович добувся до терезів; глянув на їдку мішанину і, як нюхнув, — зразило його звідти трупною затхлістю... нерви збурились дико і щось під грудьми, мов сіпнувши прив'язь, намагалось перекинутися і рвонутися наверх з різким боєм. Не витерпів чоловік: вийшов геть. Подихав на чистому повітрі, обпершись об стіну; перестояв недугу.

Багато відверталось від їдучої гнилі, намішаної на продаж.

Мирон Данилович пристав до кількох, що брали напрямок до хати робітника з олійного заводу: там макуху продають, з високою націнкою, а добру.

Заходять. Батько хазяїна, похилий віком та білий, сивиною і сорочкою, беріг макуху в дірявому лантусі, під лавою.

От, чотири кружки виторгувано, масні на дотик, з різким і густим пахощем; колір трішки незвичайний...

«Темнувата, як на рижіву!» — подумав Мирон Данилович; купив також колотої на куски, ця — з тютюнового зерна, олію ж від нього на фарбування вжито.

Приніс додому добуток і поклав на стіл. Всі обступили: розглядають, обторкують, відкривають трішечки і їдять, хто — без води, як Андрій, тільки на зубах хрумкіт, а хто розмочує; всі хвалять.

— Наче пряник, — каже бабуса.

Пробує тютюнову:

— Ні, ця не така!

— Ця гірша, — згоджується, покоштувавши, Дарія Олександрівна, — поїмо, коли буряки забрано.

Радяться, як розварювати і чого додавати.

Тітка Ганна приходить — хоровита; пробує макуху; питає, в кого куплено.

— Зразу ж піду сама. Погано мені: була в Йосипенків, страшного борошна купили, з зерна якогось, ніби льон; і зразу — пекти корж... я попробувала, тепер душу роздира, ледве ходжу. Глядіть, не купуйте тієї гібелі! По два пуди в одні руки відпускано, — понакупували люди і скрізь покотом лягають, мертві. Ой, погано! — а я ж дрібний шматочок з'їла.

Взявши, ніби празниковий гостинець, кусник рижієвої, тітка пішла: помалу стопи переставляючи.

*

Катранники декілька тижнів жилися макухою; але і вона стала виходити. Глянули одного ранку, — рештки рудіють.

Холодний день починався в небі чистому, як вимите дзеркало, та швидко спохмурнів: зап'явся олив'яними хмарами, що втопили село в тінь.

Знов купує рижієвої Мирон Данилович; знов дріб'язок визбирує нагородах.

Діти виголодніли і не могли висидіти в школі. Мучить їх.

— Якби бурячки, — жаліється стара, — можна б зварити і дати по одному: нехай підкріплюються діти в перерві, а так — чого мордувати?

— І наука чудна; сьогодні підуть і годі! — сказала мати, — бо вертаються ледве живі.

Навчання в селі почалося пізно, бо, при лихому ремонті, школа до осені зоставалася руїною в рештованнях.

Побудуть діти в школі і похворіють; голови їм паморочаться, а в шлунках — пекота, і слабенькі стають, рухаються, як тіні. Дома полежать і трохи одійдуть.

— Чого вас учено сьогодні? — спитала одного разу мати.

— Вчитель казав, наші батьки — саботажники...

Мати змовчала. Але подумала, що навчання можна перервати на деякий час:

«Бо з якої речі? змордовані діти від їхнього голоду, будуть і душами калічитися, завчаючи злу неправду про батьків».

Сьогодні ж, як вернулися з школи, мати знов спитала:

— Про що учать?

— Про партію, — відповів Андрій, — як гарно при ній...

— Щоб їх так гарно розірвало з нею разом, анахтемів! — сказала бабуся.

Цього чорного дня «наука» для дітей скінчилась.

Микола став аж землистий; запав очима і щоками, і всією душею. Сорочка висіла на раменах, як на жердинці.

Мовчить він — болісно думає. Ніби загадка, за знаття якої демоні і їх прислужники вбивають зразу, намагаючись і коріння вирвати з життя.

Раз обізвався до батька:

— Половину вчителів забрано, нема нашої історії...

— Недарма ж забрано! — сказав Мирон Данилович, — помовчуй на людях про ці речі.

Непокоїло, що став хлопець прилягати, мов недужий, з розкритими очима.

Менший зберіг живі поблиски в погляді, хоч зробився схожий на старичка: голова велика, а шия тоненька, як стеблинка жита, і на ній голова хитається: страшно постарів хлопчик і сміх стратив.

Тільки в Оленки трохи радості в очах, але вже, здається, нетутешньої, — стала доня схожа на воскову свічку: догоряти чистим вогником. А зшиток все тулить собі до грудей і на маму дивиться, як зачарована. Ніби хоче сказати щось безмежно важливе, але не може.

Харитина Григорівна враз ветха зробилася за осінь — тінь себе самої; рука тремтить і зір погас: неспроможна нитку в голку всилити, а недавно була видюща.

І видається, час летить, як буря непрозорима, — всіх разом з хатсю відносить, наче пором, відірваний від струни, до невідомого урвища і водяного спаду, чорнішого, ніж ніч.

Дарія Олександрівна, хоч найменше їсть, — усе дітям віддає! — але тримається, мов чудом. А висохла; коли вкутається в платок, зав'язуючи біля шиї, тоді в його обводі над чолом, схожому на звід іконної ризки, раптом видно, як висохла хворісно.

Губи окреслилися в страданому і строгому виразі, а разом — з почуттєвою тихістю... «праведниця моя!» відгукнувся враз всім серцем до неї Мирон Данилович, але не проказав цих слів: боявся стратити їх щирість, коли вимовить.

Діти побули в хаті, жуючи рештки від макухи, потім з батьками вибралися на роздобичу; дома — сама бабуся.

Довго рилися на городі, чи нема корінцюватих решток їстівного. Околицею, через глухі садиби, яких чимало після висилок, діти майнули до польових видолинків з грядками і звідти вернулися в двір.

Зібрали з десяток картоплин, декілька бурячків, соняшничат з висохлим насінням і капустианих качанів...

«Відолашні, бавляться і не знають, яке нещастя буде!» сумував, дивлячись на дитячі розкопани, Мирон Данилович.

Для нього вже світ змінився; то був спервовіку чіткий і нескитний підвалинами, безконечними в світлоті, на яких розгорталося все неосяжне, все красне багатство видимого — з явищами, відбуваними в твердому законі. А тепер зрушився весь, ніби підстави його вже розсипано і тому став виручий, темний, сторожкий — враз відрухнеться глибиною і далекістю на кожний помах твоєї руки чи навіть на короткий позирк. Світлота розвалена; взявся чорністю обшир і збір подій в ньому; наситився ворожістю проти душі. Звів незнані досі вихори, — страшенно великі і сліпі, — і обертали їх почав: швидкістю, дужчою і злішою щодня, такою, що для душі немає місця. Му-

сить сама переконатися, як приречена вийти з нього в неіснування, жахливо терплячи в голодних муках, невідомо від чого.

Гіркуща осінь! — а ось надходить моторошна зима; як перебути?

Поникавши по городу марно, Мирон Данилович надумався піти за село — до млина: часом люди дістають кілограм борошна; якби попоїсти хліба, справжнього! — можна віджити.

Незвичну слабкість відчував, аж недужий, від якої тремтів нервами грудей, мов лихоманка вселилась. Голова темніє. Ноги неслужняні; хоч і худючі, а обважнілі.

Змінився зір! все навколо зготувалося текти перед його поглядом, утративши і рівновагу попередньої видності і сталість. Вигляди речей зробилися для сприйняття ніби стривоженими і позбавленими доброї значущости. Все почало нервувати Мирона Даниловича: його, завжди спокійного серцем, як вода в ставку... ось, зачепився рукавом за колючки шипшини і так стривожився, що хотів рвонутися вмиць — подер би одержу. З якоюсь, ніби дитячою, образливістю болючою вражалася душа від дрібниці, хоч одночасно, при пекучій діткливості і згостреності, наставало зглушення в істоті, через що речі, незвичайно важливі колись, погасли значенням для думки, мов зовсім порожні. Над всім — пережиття кривди, без уявимих мір: вона ранить жалом у кров серця, впорскуючи отруту, від якої біль, понад можливість терпіти, збирає при собі горючий неспокій. Здається, ранить кожний доторк; а поряд болісної досади, обпала серце скутість: її незримими ланцюгами прип'ято почуття. Тому перешкоджено думці вихід з круга біди, як з незбагненого полону, що забрав собі в жертву — повний гіркоти і подібний до пошести. Щохвилини ж тиха сила з істоти протриває бранству; помагаючи вертати, поступовими зусиллями, попередню примиренність...

«Що буде, те й буде!» поклав собі Мирон Данилович, прямуючи до млина: помалу, бо знеможений; нетерпеливився уявою, і тому дорога стала дальшою, ніж колись.

Спершу не впізнав будівлі — якась кріпость височіла над віткою залізниці та бур'янами. Навкруги никали люди, мов мухи — дрібні і сірі проти неї, обшитої свіжою сосниною.

Мирон Данилович мусів присісти на горбику, бо підбився, — треба дух перевести, біля потеряних, як він сам.

Сів і дивиться на височезний паркан, що ним оббудовано млин довкруги: нащо загорожа страшна?

Прихідці збиралися, і один з них, підліток — боса голова і, як паперик, білява, — спитав рідкобородого селянина поблизу, що з нього звисав столітній сряк:

— Дядьку, чого млин затулено?

— Од таких, як ти! Скільки аршинів буде, як ти скажеш?

— П'ять буде або шість...

— Бачиш, не вгадав! — дев'ять аршин заввишки. Бо дехто так робить, от, якби твій батько був: бачить, що діти голодні, то взяв

рукавець од материної сорочки, наточив борошенця повен і викида через паркан — у бур'яни. А ти б, скажім, з братіками та сестричками підбрав. По отаких перекидах, всю дівтору попухлу, де в бур'янах кругом бродила, виловлено, а млин обстукано — дивись, якими государственими дошками!

Мовчить хлопець, глядячи на кріпосний паркан і на вагони, що все йдуть і йдуть, легкі — в браму млина, а важкі — звідти.

— Он, залізним колесом наш хліб тягнуть: од твора рта і од мого: прямісінько в Москву і там далі, далі, чортовому синові! — сказав дядько.

Слухав хлопець, коли стороною, обминаючи міліцію попід парканом, купка його однолітків почала підбиратися до воріт. Дехто з старших і собі рухався туди простішим напрямком; люди, ніби осліпши від болю, втратили твердий крок.

Голодні, старші і молодші, хотіли при в'їзних вагонах і собі вкинутися в двір млина. Близько були до входу в середину, але звідти вискочили міліціонери: бистрі, ніби з цепів спущені. Лозинами і ломаками розганяють — б'ють по чім попало. Декотрі з селян попадали, скалічені або неживі: тих за руки і ноги відтягнуто від воріт і кинуту на бур'ян.

Мирон Данилович стоїть, мов черевики прив'язані жовтою травою, коли страх аж звіває. Гурти селян в розпачливій застиглоті: худих, як обгорілі стовпці, в лахмітиках, замість одежі, приковані поглядом до брами. Там їхній хліб, що здобули в кривавиці чола, там борошно! — можна спекти буханчик і віджити, і врятуватись... бо хилить біда до землі, в чорноту, і нема надії на підмогу і рятунок.

Зовсім безсилі і недужі лягають на землю — не рухаються; дехто помер: так близько до брами!

Стугоніли потяги звідти, один за одним, як великанські гусениці, що обпилися крові з-поміж ребер мертвяків; від Москви лізли сухі, а відповзають — земля гнеться.

Міліціонери сизіють: незрушно, мов степові боввани древні, січені з каміння; вицвіли мундирами і дивляться вивітреними зорами поверх лежачих.

Торохтить підвода; возії збирають мертвих і відвозять у степ, спинаються недалеко від млина: там, в ямі, неглибоко прикидають землею. Скоро вертаються назад, по мертвих.

Гайворони метушаться, то осторонь присядуть, то зірвуться кружити, як вихрова мряковина, пронизливо крячучи, то обкинуться широчезною дугою над степом, млином і людьми. Але вагони, коли виокочуються, то заглушують їх каркіт своїм червоним стугоном і брязкотом, і стукотом, все йдучи від млина, ніби харчівні — кудись на північ.

Мирон Данилович стежить червону низку, що почина йому очі тьмити і кружити голову.

Очунавши, підвівся він і походив поодаль від брами — розруха-

ти суглоби і притерплі м'язи. Потоптався серед півтрупів і побрів додому, схиливши голову. Молодші і хуткіші теж вертали від неприступних воріт і випереджували його; один повторював:

— Тепер тільки на Вороніжчину! Там є хліб; сусід казав: за верхню сорочку виміняв борошно. Одежа вся йде.

Ті слова не були для Мирона Даниловича значущі. Але, що далі відходили бесідники, їхня розмова відживала все дужче в пам'яті. Збуджувала надію, хоч кволю — добути хліб...

«А гляди, вдасться? треба їхати, от — на Вороніжчину! раз мають хліб, виміняю».

З такою думкою вернувся. І знову ліг на лаві: заморений! руки безвільні, мов чужі, на грудях. Лежав і оповідав про млин — тихо, ніби виписаний з лікарні; коли згадав про Вороніжчину, жінка погодилася: треба їхати.

— Є в нас трохи полотна тонкого, на білизну; можна дещо з верхньої одежі повезти.

— Знаходь! — просить він, — це візьмуть.

— Удвох поїдем.

Мирон Данилович відхитав заперечливо головою.

— Ні? — допитувалася дружина.

— Чого вдвох? — небагато ж речей: на одну руку перекину. А гроші за квиток чималі.

Мирон Данилович полежав, глибоко дихаючи, аж до повноти в грудях і розгону крови в скронях. Піднявся, трохи вкріплений, пожував дріб'язку з макухи — все таки поживність, хоч і недобре після неї, скільки не запивай юшкою. Треба соковитого рослиня: перебити смак.

Взяв мішок і пішов з хати. В повітрі щось наче спинилось і застигло з сонною непорушністю, супроти подихів свіжих, навіть пронизливих. Хмари сірі і низькі. Мабуть, скоро сніг завіє.

За село вибрався Мирон Данилович — до струмка, що біжить через Зміїв яр і впадає в річку. Там, при його більшій воді, греблю загачено і поставлено місток, попід яким збігає допливний надмір: вниз, в калабаню, по краях окриту ряскою.

Здобичник закотив холощі і скрізь почав рити, вживаючи берестовий сучок, як за часів найдревніших; все — при берегах калабані і ставка, річки і потоку, ступаючи вгору, проти течії, до самої тіснини в байраці. Виривав коріння з твані, вибирав поживні низки і — в мішок; також і листя обчухрував, де м'якше: все — в мішок. Приніс додому і сказав:

— Це на обід! Низки можна сирими їсти.

Жували нехотя і відходили. Зваривши корінці і листя в великому горщику, налили в спільну череп'яну миску, посолили і сьорбають. Гаряча юшка трохи підкріплює, хоч так болісно нудить.

Діти мовчать. Аж дивно. То було, в звичайний час, заведуть го-

лосну музику: «їсти хочемо!» — тепер принишкли і німо мучаться; все розуміють. Звідки в них терпець? — як в старих.

Дружина і мама перерили злидення; вибрали: два рушники, по-лотно, одну сорочку і скатерть — міняти на хліб. Поклав речі в торбу господар, а цю торбу — в другу, більшу. Почав прощатися з рідними. Коли відходив від порога, стривожився дуже, — вслід йому тихо плакали.

10

Дотліла на західньому крайнебі цитринна смуга і згинула в мли-стих запонах, під сутінками вітряного вечора.

Зірвався сніг і косо завіяв: такий густий, що ні білинки не видно на обочинах.

Мирон Данилович знав кожний горбок і вибоїну на дорозі до залізниці, — певно йшов, схилившись під хуртовиною. Притьма напштовхнувся на гурток людський; теж — згорблені, з клунками бредуть; і впізнав їх — односельчани, сім'я Савченка, що був на Сибірі і недавно вернувся. Всі тут: він, жінка і два хлопчики.

Мирон Данилович привітався і хотів обминути, бо — чи схотять люди супутника? Відчуває, як проти вітру йому тяжко ступати, і стищує ходу. Савченко перший гукнув, — розговорилися, хто куди мандрує.

— От, ідем сім'єю, — журиться він, — не знаєм, де прийдеться жити.

Крізь сніг означається кремезний чоловік; на нім стерта шапка, колись смушева, і подобизна бушлата; в борідці вже більше снігу, ніж волосся.

— Чого так? — питає Катранник; все думає: може і нам треба сім'єю тікати, поки не пізно.

— Хто б пішов, якби не гнали? — сказав Савченко, — я, бачите, попав на заслання, бо не в тій вишивці нитку смикнув. А додому приніс посвідку, що відбуто повністю і відпущений, бо робив за двох волів і одного чоловіка. Тепер забрали все. Знаєте самі: село, мов стара птиця, гребеться — зернину шукає. Ми сиділи голодні. Тоді зарізали півня, останнього в дворі: був він, як годинник, будив раненько, а довелося порішити. Зварили борщ і сіли до столу; хліба зосталось півпаляниці. Де не візьмись, комісія — приходить розкуркулювати, шука скрізь. Нічого нема, так вони борщ і хліб поїли. Після того вибили вікна і звеліли: «вибирайся з хати!» От, хилимо під метелицю. Лихо! Треба цілу ніч іти: до жінчиної сестри, — її чоловік працює в правлінні колгоспу і їздить кіньми; одвезе за вісімнадцять верст до містечка. Звідти доб'ємося до города, коли грошей стане, і підем до мого дядька, нехай щось придума. Він добрий слюсар; якби коло нього роботу знайти!

На перехресті стали прощатися; «чого людей по світу ганяють?» — думає Мирон Данилович, глянувши на Савченка, злиденно вдягнутого, що сніг обліпив, приподібнивши до привида. Жінка біля нього, бліднюча і тонка, в благодійній козушанці, латаній і перелатаній, підперезаній мотузком. Сіра хустка обпущена, бо сніг забиває зір. Два хлопчики їхні: один за материну руку тримається, другий за батькову, — в сукончатих «ушанках» обидва і в старих піджачках, натягнутих по два на кожного: рукава нижні видно з верхніх рукавів.

Розійшлися стрічні на різні сторони; хуртовина розділила, обкидавши перехрестя.

Засіювала суцільною многістю і, мов пеленою, вгортала степ. А скоро відмінилася сніжинами: одні великі, як пір'я, між ними непочислимі менші... кудись летіли разом, ніби сам простір рушав, відносячи їх. Часто змішувалися в вири, втративши напрямок і силу, але раптовим повіом зразу ж далі мчали. Неслися страшенно хутко, ніби вистрілені, і миттю, змінивши рух, кидалися самогубцями на землю. Потім величезною масою, притишені, движуть плавко; і знов, рвонувшись, біжать! без кінця, без перерви: в далечину, незупинимим безумством хуртовини.

Закривають весь світ! все несамовитіше; часом: як від крил білої пожежі, з скаженства сіяні. Іноді такі невстижимо швидкі, що зливаються в поземні пасма, мов струни моторошного телеграфу, через який перебігає звістка про світову біду...

«Ну, й завіяло! дихати не дає», — поскаржився в думці на негодю Мирон Данилович і став: трохи перепочинувти, коли сніжини знов жажливо стовпились, наче не встигаючи бігти в невідому браму. Згодом наповнили весь обшир, як зірки небо, і тихо осідають, та тільки — на хвилину, і зразу ж знов мчати! Обернуться і закружать дикий вихор: обходити в неосяжній лійці — спускові вселенської прірви, звідки шарпнуться вбік, на обличчя землі. Обсипають кожен прижовклий кущик, мертву траву, бур'ян, дрібні деревця і горби, наповнюють вижолобини біля них і вибиті колії на дорозі.

Понеслися! Летять, ніби влучають в невидимі марива, коло степових могил: не вичерпаються і не втомляться бігти блідими бджолами нещастя, що жалять душу, обвіявши її холодними смутками.

До станції прибився Мирон Данилович пізно; хуртовина стихала, поволі ведучи сніжини навскоси через світляну ділянку помаранчового ліхтаря — на цеглу. Скрізь під стінами, на камінні, люди: в лахмітті, знічені від холоду; їм довго ждати, бо потяги дуже спізнюються.

Катранник з натугою проник крізь юрму при східцях чергового потяга і, вскочивши в вагон, поспішив зайняти верхню лаву. Зразу ж поклав торбу в голови і випростався на брудному дереві. Пасажири никали в переходах; гомоніли, клали і забирали речі, закурювали, щось жували, зрештою притихли, — Мирон Данилович зміг задрімати під мірний стугін.

Через якусь годину, відчувши кризь сон, що хтось промацує нап'ямок до внутрішньої кишені піджака, він шарпко скинувся і грібнув по загроженому місцю, — спізнився рухом... темна фігура безшумно майнула, мов тїнь, кризь вагонний сутїнок, ледве просвітлений від кволого мерехтїння під стелею, і розтанула: хутко і примарно, нїби не була; тїльки приснилася.

Він довго не мїг заснути знов, так розхвилювався! — ось, дрібні рублі в нього, останні, на квиток додому: вернутися до сїм'ї, що тремтючи дожидає, голодна. А тут, дивись, вовча вдача хотїла занапастити всїх.

Лїг набїк Мирон Данилович: ребрами прикрити кишеню і придавити вагїю тїла — до лави; також руку приклав на пїдступї до гаманця. Спав тривожно. Марива розкиданї снилися, втопленї в безмежну тривогу, бїгли швидко і прикрї були і невиразні, — не мїг згуртувати їх. Почав з мукою, висловом розпачу, домагатися в когось: «Вїддай! вїддай, кажу тобі!» — щоб той вернув рїч, схожу на глиняний кухоль, з якого дома воду п'ють, лише темний. Домагався з несвітським болем душевним, а той — хтось, жажливо недобрий, не хотїв вїддати і великим димом перемїнявся: нїхто не мїг би його торкнути; взяте пропало. Але серце криком прагнуло вслїд, поки не зморилося вкрай, і вїд того стало гїрко в грудях, — подих стиснутий!..

Катранник прокинувся; болїв бїк, натружений об тверду поверхню, і лїкоть отерп — треба перевертатися поволї, оберпши другу руку об перегородку.

Потяг став надовго в нїмотї степового простору. Враз сїпнувся залїзними суглобами і рушив з місця; спершу сунув повільно, мов слимак, поки розїгнався на добру хуткїсть. Настала пересадка. Ждання без кїнця і знов — терзання в навалї до вагона. Знов стояли години: то на глухому полустанку, то просто серед снїжного поля. Блїда зоря свїтова змїнила нїч — розлилася по холодному обрїю, запнутому сїрою завїсою, куди, синїючи, вїдходили перелїски.

Мирон Данилович весь час тривожився: не проїхати б Воронїжчину! Озвався сусїд з нижньої лави, старкуватий горожанин; його капелюх — обшкрібаний і вижмаканий, але чистий на диво. Вуса з пїдвусниками і борїдка, пїскуватї і претонїсїнського волосу, так ретельно розчесанї, наче розкресленї на паперї. Вражала рїзниця мїж виглядом обличчя, вицвїлого, в ниткуватих брижках, і ясними, як бурнатне скло, очима — незвичайно спокїйними.

— Боїтєся проминути? — вам куди?

— Воронїжчину треба...

— І менї туди! — зрадїв дїдок, — я дорогу знаю.

Приглушив голос:

— Мабуть мїняти.

— Чого б же ще?..

— Всї за тим. Держїтьє мене — я вже там був і дечого привїз. Багато ворїг бачив. Дїти в вас?

— Трое в хаті, та ще ми, старші: ротів досить.

— Е-е! трудніша доля. Що — на обмін?

Мирон Данилович перечислив речі, а дідок хмурно замислився, мов розв'язуючи задачу; потім в роздумі пожував порожньо, не розкриваючи рота.

— От що: борошна багато не наміняете; достанеться торбина, одберуть на станції. Зерна теж дадуть мало — з сім'єю, як ваша, довго не продержитесь. Беріть лузгу, два лантухи!.. одбиральщики не зачеплять, бо нащо їм лузга? А в ній сила з зерна.

— Хоч би лузги, бо ввremo, — сказав Мирон Данилович.

На станції, куди прибули, всюди облава.

— Гляньте, обмітають потяг з Вороніжчини! — шепотів дідок, — і хто ж командує? круки душоїдні.

Міліція і «круки» обшукували всіх, переходячи з вагона в вагон; торбинки, клунки, вузли, мішки, «сидори», — все тягнуто під жаденючі очі оглядачів. Скрізь запускаються причіпливі п'ятірні, що звикли до одного зусилля: грабіжі останніх харчів людських.

Жінки в плач.

— Чи їхні сльози допоможуться? — сказав Мирон Данилович.

— Ніяк! Примовка є про сльози.

— Що їм столиця не вірить?..

— То не все. Кровушку берьот.

— Ще як! Цим держитесь.

Тягнувся трус; плач обграбованих жінок, що, намінявши на рештки одягів чогось істівного, везли до примерлих дітей і тепер страшилися: плач стояв на всій станції, тяжкий і розпачливий.

Ні міліція, ні червоні жандарі чи, як їх назвав дідок, «круки душоїдні» з гострими очима, ані трішки не зважали на горе; злісно вишарпували злиденні бебехи з жіночих рук; штурханами і їдкою лайкою відганяли геть, хто впрошував.

Надивившись на державний розбій серед білого дня, сусіди понуро мовчали; а їх потяг прибув, куди треба: в омріяну Вороніжчину.

До села йшли. Прикрість на серці, як камінь.

— Ви колгоспник? — питає старий.

— Ні, одскачив, я «індус»: так дражнять одноосібника.

— Чому ж ви так?

— Бо то — татарщина. Одкаснися своєї душі, стань побігайлом. Об кусок рельси дзякнуть, і ти потягнув ногу швиденько, як собака, бо битимуть. Що заробив, не бачиш; ти жили собі рви, а другий дурно рукою водить, міра ж рівна: робочий день. Погана витівка — на розор.

— Не скажіть! Витівка хитра. Знаєте, за яку ціну добро з колгоспів беруть?.. за десяту часть і ще меншу, супроти ціни в магазині, де це спродується... люди, капіталізові не снилось!

— Хвалять, що то дорога в радість, а я думаю — в хлівець.

— Бо силувані. Якби своїм наміром, то з хлівця палац би втнули. А раз душа не прийма, — пустяк діло!

— Хто не хоче, того чорнять: ворог і підкуркульник.

— Ворог? — сміється дідок, — проворна вигадка. А скажіть, чого так повно репету, галасу, гвалту, мовляв, скрізь ворог і скрізь? — чого день і ніч кричать і ревуть і надриваються, аж вуха всім глушать, кругом повторюють без кінця і краю, і роздруковують без числа в газетах підряд, аж очі сліплять, — тичуть в уха, в очі, в рот, в ніс, щоб аж очуміли люди, — чого так і навіщо?

— Хто зна? Цього повно, засипали зверх голови.

— Отож! Ярмаркові джмілятники кричать: «держі!» — і показують на когось, хай народ туди глядить.

— Значить, вони, — почав Мирон Данилович.

— Це ж саме і значить! — перебив дідок, — не вимовляйте, бо десь вирветься само і тоді смерть. Кожного, хто знає, що то «значить», уб'ють, і його сім'ю теж. Бо відкривається, як пророцтва сповнено: про сатану і звіра, йому службового, про виконавця і жовту одежу, в якій він князює — при кінці віків, що ось тепер приходить.

— Може, ще ні? . . .

— Вже приходить! — настоює дідок, — вже близько. Наш вік пошвидшав: згори сунеться.

— Це ж як — близько?

— А так: скільки дороги вам додому?

— Та, буде!

— Дивіться: скільки проїхали з дому, то — як всі минули часи, а остача — як від нас, он, до крайніх хаток.

— До хаток? — дивується Мирон Данилович, глянувши на околицю села; — мало зосталось . . .

— Мало! Слід жити, мов ось, перед гробом стою.

— Це трудно.

— Воно полегшає; треба рішитись.

— Пізно вже: нас і так поставлено біля трун.

— Бо слід! Бо забували.

Дідок дедалі сумовитіший; потім і затих. Коло самого села спитався:

— Як звуть вас? Ми досі — ніби чужі.

— Катранник Мирон.

— Мирон? — так і зватиму. А я — Прокіп; кажіть: брат Прокіп.

Їх випереджали гуртами приїжджі і, входячи до села, зразу розсипалися в вулички та двори, де вже ходило досить люду, торгаючи двері або стукаючи цілками об хвіртки і ворота, що означало виклик на торг. Декотрі мовчки стояли проти дворів, ждучи, що господарі побачать і запросять самі. Не багате село, але ще не обдерте, як там — дома.

«... чудний чоловік!» гадає Катранник про супутника: «не питав, як звуть, поки прийшли, мабуть, стерігся моєї недовіри, мовляв, він вивідує, бо він перший заговорив... ні, він добрий! чому „брат Прокіп“? хіба з таких, як пічник: в них прийнято».

Тим часом брат Прокіп провадить супутника дрібними вуличками

і завулками до сірих воріт при кісткуватих тополях і входить, як давній знакімчик господарів.

Тепло в хаті. Дві жінки, з похожости їхньої — сестри, обидві веснянкуваті і лобаті, в зелених хустках, поралися біля стола і мисника.

Дідок відбудув звичні чемності в привітанні, з розпитами про здоров'я всіх без винятку, і почав торг. Викладали речі, розворушували, вивіряли на міцність — на «розрив», просвічували, піднявши проти вікна і вивертали, висліджували рубці; також: пересівали з долоні на долоню, клали на зуб і язик, нюхали, розтирала в пучках, як слід.

Докінчивши обмін, гості з'їли по мисці теплого борщу і відкла-нались.

Дідок мав крупу і мішок лузги, а Катранник — два мішки лузги і пшоно.

— Порадую своїх, — сказав дідок, — трудно нам: жінка не зду-жає робити; дочка, сімнадцяти років, одиначка в нас, туберкульозна. Вчиться — їй харчів кращих треба, де взяти? Я роблю в палітурні, діло знаю, бо тридцять років практики, а зарплатня яка? Копійки! Бува, роботи набіжить, до ночі потій; потім пусто, я відпрошусь на день, — звичайно, з платні вичитують.

Мирон Данилович хотів промовити: «біда!» — і здержався; то правда, що біда, але в цю хвилину чого нарікати? Він остеріг:

— Коли б нам довести вимін!..

Вага зростала на плечах: ніби кожна пшонина робилася залізною, непереможно тягла вниз, і лузга ставала — як цегла, ломила плечі.

Завіяв сніг і стих. Часто відпочивали супутники, геть засапані. Як притяглися до станції, зразу ж застоюли чергу по квитки. З речами отаборилися поблизу, під стіною; і ждуть — пів дня.

Наближається година квитки брати, аж тут облава. Станцію ото-чено. До кожного клунка підходять: «розв'язуй!» — переглядають і перетрушують.

На щастя, крупи, пшоно, лузги не віднімали того дня. Боршно грабували підряд. Мирону Даниловичу і брату Прокопу минулося без страти. Поряд стояв суховидий, але широкораменний чоловік у рудому, ніби ржавому, пальті: мав три пуди борошна, — все загарбали «круки». Мовчав остовпілий, бідолаха, ніяк не міг до тямі прийти; зрештою вимовив: «останне! тепер — всім кінець...»

Жінки, ограбовані, як той чоловік, горювали голосно.

Осторонь стояли головні обдирщики: два в формі установи «круків» і два в штатському — теж гайворони, хоч в іншому пір'ї, з парткомів, «шишки» звідти. Вираз презирливої нудьги відтягав їм нижні губи, коли перекурювали папіроси, відвертаючи обличчя набік: ніби їм навіки байдужно, однак, з найхижішою гостротою темних зіниць стежили грабунок — чи відбувається «чисто», себто без пропусків.

Лементи жіночі проходили мимо: незначучо для них, ніби сніг, що знов зірвався з жалібним вітровим шумом, по всьому неозорому

полю. Сипав проз стіни станції, де червона смерть понад загарбаними клунками простягла руку до ребер матерів і дітей.

— Знаєте, чия воля виконується через отих? — показав дідок на розпорядчиків.

— Чия? Партійний цар — їх воля.

— А через нього чия?

— Світової корчми. Повно золота і чортів.

— А далі?

Мирон Данилович мовчить, і дідок, спочутливо глянувши на нього, підказує відповідь:

— Звіра!

— Звіра?.. якого звіра?

— Того, що в злій збиранині твориться. Але напроти нього, з багатьох теж, церква згуртована, як великий голуб. Вороги ж її складаються в подобництві звіра: він з дна морського виходить, це — з життя народів, де всякі хвилі котяться. Виліз він з багна в образі компартії, — зразу кинувся на сім'ї людські: розриває їх, бо сказано — звір. І він не останній; будуть зліші. Потім всіх придавить один. Поставить на всякому спокушеному знак: що думати і що робити. Хто відступає, — кара! Всіх супротивних йому, але вірних Христу, викликатимуть і вигризатимуть з ниви життя, вбиватимуть, як чужих птахів — огнем, залізом, голодом; подібно тепер робиться. Погіршає люто при останньому звірі.. скібки хліба не дадуть, коли не покажуться знак на лобі і на долоні, кладеній від князя, що при дияволі ходить.

— Це ж ми бачимо!

— Бачимо це, а не видно нам, що князь і пан цього сидить близько на престоліці... він не в пеклі: там горяч і туди вкинуть його в судний день. Тепер же ширяє під небесами — в воздуху, так названо простір між небесами і земним світом, інший простір, ніж повітряний і зірковий. Там нічого нема. Страшне море грозиться з марюками: стрічає кожну душу — зараз по смерті людини. Тільки вкріплені серцем до Церкви врятовуються з прірви: однаково, чи православні, чи з других приходів. Тут, між нами, Церкві дано силу — зібрати всіх добрих, в останні часи спасіння. Держіться твердо, бо сказано: хто вірний до смерті, одержить вінець життя. В годину скорбі смертної відновить правду перед очима! Ну, пора: потяг біжить.

Мирон Данилович був заведений всією думкою в пояснення дідкові, рішучі і гострі, що аж обпікали голосом і вражали баченою височинню. Он воно! — мов двері розчинились перед зором. І вжахнула вселенська безодня, перед якою душа втішиться думкою тихою і висвобідною — про порятунок, дужчий за смерть.

Прибув потяг; почалась веремія коло приступців.

11

Хуртовина не вгавала цілий день і цілу ніч, замітаючи навкруги: все — біле і обпорошене, мов димить. Коли вщухла, залишила пустелю з морозним пилом, що закрив землю з поживними корінцями.

В хаті німо і всім така зимність, як в могилі: не від самого нетоплення, коли стіни вихолодніли, але також від занепалости, з голоду.

Дров мало: залишилось трохи дощок і трохи хмизу в підпічці, треба берегти, щоб юшку зварити, бо діти зовсім охлянуть без теплого.

Кожне терпить про себе і конає мовчки. Бабуся занедужала: лежить на холодній печі, не може руки підвести.

Діти, забувши про свою біду, припадають до її плеча; беруть її зморщені стемнілі руки в свої долоні і до обличчя собі тулять. Бояться говорити голосно, щоб не хвилювати її.

Дарія Олександрівна вкинула в горщик жмінку пшона: від рештки, якої вистарчало — хоч трохи зварити і посьорбати з миски двічі на день.

В сараї знайшла купку поколотих тонких пеньків і стару соломку, а зовні, під стіною, відтрусилася з снігу сонячничиння. Витягла розкитані кілки з решток тину; порубані, підуть в піч.

Через день, це було вранці, Дарія Олександрівна згадала: близько самого прислону над струмком, залишилися невикопані бурячки. Як вона про них забула? — можна зварити борщ і недужій допоможеться.

З лопатою пішла на грядку. Відгрібши сніг, копає мерзлу землю і вибирає бурячки. Все дрібна дрібнота і небагато, на один раз в чавуні зварити. Пальці змерзли, аж зашпори заходять; довелося снігом розтирати. Несла в відерку здобич і думала: всі дома зогріються і повеселішають.

Вернулася в хату і починає перемивати бурячки. Менші діти сидять на полу, закутані — хто собі яку лахмітину забрав, і стежать мамині рухи; старший на ліжку, ніби спить, хоч тільки очі заплющив.

Дарія Олександрівна хотіла радувати стару:

— Мамо, зараз борщ буде! Чи вам сьогодні легше?

Немає відповіді.

«... мабуть, мама сплять», подумала так і знов порається з бурячками; а зауважила, що якась незвична тиша на печі, — нервами відчула: це не так, як завжди. Здається, дивна відсутність настала в хаті. І це відчуття все наростало і все дужче непокоїло Дарію Олександрівну. Вона зіслзла на піл і підійшла до печі; тихо, тихо питає: аби не розбудити, якщо стара спить, але, коли не спить, щоб почула.

Тишина.

Прихилилася тоді Дарія Олександрівна — глянула в обличчя старій, і враз такий страх і біль обгорнув всю істоту її, що вона не стрималася і розпачливо скрикнула: — мамо!..

Перед нею лежала стара з закритими очима, такими глибоко за-

палими і темними в заглибинах! — а застиглий рот був трішки відкритий.

Взяла її руку Дарія Олександрівна: холодна рука! безжизна, ніби сама кістка в рукаві.

Тоді жаль, з гіркою образою за оце життя, закінчене в нещасті, але все праведне, все світле, — поранив, дуже поранив серце. Була їм стара, як великий янгол: тільки ними жила і для них була в неї вся думка і праця.

Дарія Олександрівна мовчить біля печі, а сльози біжать, біжать неслухняні, одна по одній — ніщо не спинить їх, тільки часом судомма струсить груди і плечі; і нічого не бачать очі за плачем. Лише чує вона, що діти всі збилися біля неї і менші квилять.

Коли втихли менші, видно було: вони налякані; і говорили тихо, шелестіли, як пташенята.

«... бабуся мертва» — потім повторювали, не то переконуючи самі себе, не то питаючи маму.

Дарія Олександрівна спорядила стару на відхід і, з поміччю старшого сина, перенесла через сіни — на стіл, в другу хату, що стояла останнім часом зачинена. Так і говорили, як треба було зайти туди: «в другу хату», хоч то тільки половина житла.

— Андрійку! — наказує пошепки мати, — піди принеси свічку: вона в скринці, і сірники — на карнизі.

Приніс хлопець, що мати звеліла. От, горить свічка в руках бабусі, кидаючи блідий посвіт на обличчя, що так пожовкло і вкрилось тінню, так схуднуло і запалося. Сама шкіра вкриває череп. Але вираз був спокійний. І навіть здавалося: ледве помітний відтінок врочистости оповив обличчя.

— Моліться за бабусю, щоб Бог прийняв у Царство! — просить мати, стримуючи плач і з зупинками вимовляючи слова.

Послухалися малі, поскиляля чола: шепчуть, хто як уміє.

— А тепер ідіть, мої любі, я сама побуду коло бабусі!

Чує мати, як вони перейшли через сіни в світлицю, і двері зачинили.

Видається їй — тут стара десь і глядить невидимо, з нею говорити можна: почує, коли проказати.

— Мамо! — втишуючи серце, — просить вона, — я знаю: ви нас любили і все для нас віддали, собі не взяли нічого; ми такі винні перед вами, дуже винні, не пам'ятайте, чим ми вразили!

Дарія Олександрівна присіла долі, притулилася головою до дошки стола і знов так гірко і невдержно зайшлася плачем, здущуючи голос, щоб діти не почули: ніби струмок залив обличчя; поки притихла.

Підвелася і стояла, закривши обличчя долонями і хитаючи головою в відчаї.

Витерла сльози і підождала, поки очі висохнуть — не хотіла, щоб діти бачили.

Виходячи, погасила свічку в руках покійнички, бо впасти міг огонь і запалити одēju.

Того дня в хаті німо було, як ніколи; майже і не говорилося нічого. Тільки, коли мати посилала Миколу по воду, то докладно розповідала, як треба обережно ходити коло колодязя, де стало слизько, бо можна впасти і скалчитись.

І все остерігала дітей, нехай так багато не п'ють. Вони надто вчашали до цинового відра з водою, що стояло на лаві, коло самого вікна — першого від дверей, і, набираючи глиняним кухлем, жадібно припадали.

— Здержуйтесь! — казала їм, коли до кухля підходили, — не пийте зайвого, бо ноги пухнутимуть. Бачили, як вулицею помалу люди ходять? Воду п'ють над міру, і ноги припухли; декому вже — наче колоди, ганчір'ям обкутані: їх важко переставляти. Обпухлі ноги швидко обморожуються, їх треба добре обмотувати в лахміття і зверху мотузками обкручувати. Нащо вам того лиха? Здержуйтесь!..

Їли борщ, — бабусин стілець стояв біля стола.

Цієї ночі недовго спали. Дарії Олександрівні привиділося, що десь її чоловік гинув: та провістка пронизала їй груди, мов спис і прогнати вдалося тільки різкими зусиллями душевними, як закляттям.

Діти питали, чи тато скоро вернеться; були якісь налякані, — їй здалося, що вгадали її страх. І хоч їх переконувала, вони враз, мов покарані, принишкли. Олена зовсім стала схожа, справді, на тінь: ручки тонкі, як соломинки.

А найстарший, похилившись на ліжко, неначе від втоми, але не хвороби, промовив:

— Я так лежу, як бабуса.

Мати на нього руками замахала, з тривоги, від якої світ їй стемнів:

— Мовчи, що ти кажеш!

Він не відповідав і не сперечався: сказав, що мав на думці, і лежав тихо; видно, мав знання про свій час. Губи темні, мов запеклися. Аж чорно в кутках очей, при переніссі. Обличчя висохло, і високий блідий лоб, ніби з крейди струганий, неприродно виступав і мов мерехтів: так, протопившись в сніг, тлінка з дубового коріння дивно біліє вдень, але без світучости, що — в темряві.

Мати присіла до Миколи, гладить йому чоло, відгортаючи чуб: сухий, як давно скошена травка.

В істоті хлопця вже ніби стихло життя, хоч він рівно дихав і ворушив рукою біля горла.

— Їсти хочеш? Я приберегла для тебе скоринку, — зашепотіла мати, як з лихоманки, і не знала, що тепер робити.

Він спокійно глянув широкими і пристиглими очима; довго мовчав, зрештою, вимовив, заспокоюючи маму:

— Я ще житиму.

Вирішала його лагідна душа, над чим мучилась, і мирно приймала все, як тече.

Очі закрилися йому на сон.

Мати безшумно відійшла: нехай спить і вкріпиться душею з відпочинку; відійшла, як примара, сіла в своєму кутку, на полу. і здаля дивиться. Хоч би хотіла слово вимовити, не знайде сили на серці: дивиться, навіть не плаче, коли чує, як натемніла над нею найтяжча хмара. Її первісток вже їй не належить і вже нікому.

Вона в хаті найхудіша; трималася спростою, дивною їй самій. Тільки раз подумала: «це від терпцю мого давнього!» — бо, справді, з її сирітського життя приходило такого болю і прикрости, образ і хворости, що все стерплене зійшлося сьогодні, як спростога проти змори і немочі в голоді.

Сиділа без згадки про час: дивилася, як спить син; ніби стерегла при житті.

Менші теж, бачачи, що брат хворий, притулилися до матері і смутно очима світять. Просиділа до вечора, і втома з темрявою схилила їх спати.

*

Рано хтось торохкає в вікно; Дарія Олександрівна перша, з самого стукоту вгадала, що то — чоловік.

Діти встали, і коли їх тато переступив через поріг, тягнучи добутки, то менші радісно викрикнули і кинулися до нього: Андрійко обхопив і не відходить, а Оленка взяла лікоть тата міцно в обидві руки, зчепивши пальці, аж повисла, мов грушка з гілки. Підійшов зразу ж і Микола, береться за мішки, помогти батькові.

Менші діти так і виснуть; вітається з ними батько, беручи їхні лица в свої змерзлі долоні. Без кінця втішні діти йому і любі. Ось, побувши далеко в ці дні, відчув, що і не жив без них, що вся душа його — тут, і одному без них не варто на світі ходити.

Вони враз примовкли і спонурилися, хоч їм така розрада в хаті, ніби самі з могил повиходили. Дружина теж, привітавши Мирона Даниловича, відразу затихла і стоїть, похиливши голову.

— Де ж бабуся? — питає він дітей, — ще рано, а її нема.

Всі мовчать.

— Чого ви не кажете, де бабуся? — голосно спитав, поглядаючи на маленьких, і потім обернувся до дружини.

Вона хотіла щось сказати, але не могла; витерла очі краєм хустки і, взявши чоловіка за руку, повела в другу хату:

— Немає в нас мами . . .

Привела його до покійниці; він на коротку мить спинився, коли побачив матір на столі: в руках свічка, гнотик якої чорнів коло грудей, як кіготь — серед воскового обідка з прикипілими краплями, гаслого кольору, ніби глина і самі руки.

Підійшов близько Мирон Данилович і застиг, мов стратився, і непорушний стояв поруч дружини, коли вона знов світила свічку; не міг стямитися з несподіванки, що зустрінула в хаті. Враз прийшло чомусь від спогадів — як, досвітньої години, ніби тепер, але ще коли був

юнаком, їхав до цукроварні на заробітки. Мати прощалася коло порога; вийшла вслід йому і спитала:

— Хто ж тобі їсти зварить?

Тих слів материних не міг ніколи забути. Знов прийшли в душевний слух і віддалися нестерпним жалем. Була мати — як світло з височини, і втратилося, і такий біль тепер, такий пекучий, що не можна йому витримати, — похилився він до покійнички, тільки і сказав:

— Простіть мамо!.. — сказав і знов застиг. Постояв німо. Поцілував руку матері і вийшов з хати, як поранений. Простував до сараю — труну робити. Поки ладнав і тесав дошки, металася, мов киданий приск, думка, привіяна від дідка. Вирізнявсь поволі здогад: отут навколо, діють духи люді, несвітними шуліками і яструбами насідаючи — від обширу між небом і нами: так казав брат Прокіп. То ж їхня напасть обертає і мінить все в чорноту, додає гниття і жах, про який серце боїться здати собі звіт. Он як! — привиддя терзає, знаходячи свій подібок поганим в провинах душі і чіпляючися за нього: свою власність. До часу!.. бо скоро Вседержитель Христос огненною силою вразить хижаків, а вірну душу покійної матері, що терпіла, нагородить вінцем, який не вгасне. А... «таки обступлять мене темрявці», зрештою подумав Мирон Данилович: «мене задушать, бо знаю причину».

Збив труну з старих дощок, приніс у хату і вдвох з дружиною став споряжати матір до похорону. Потім, взявши лопату, пішов яму рити. Вибрав куток біля вишень, що колись так біло, біло в світлій тишині і прозорих тінях, ніби бризком срібним обсіпані, розцвітали першими в саду, і мати любила сидіти коло них, часом співаючи тихенько, щоб мало хто чув. Бо то — пригадані співи з молодого віку: співала і тужила, споминаючи покійного мужа. Забрано на німецьку війну зимою; прислав один лист і з того часу — жодної вістки. Далеко в безіменній могилі його загорнуто.

Де горювала мати вдовою і згадувала молодий вік, нехай спочиває до години, коли всі будуть покликані.

Мирон Данилович копав трудно, з перервами — аж до надвечір'я, поки поглибив яму.

Нести труну в садок не змогли, — поклали на санки, зразу ж за порогом. Батько і Микола тягнули, а Дарія Олександрівна і менші діти вдержували рівно і помагали везти. Поставлено труну біля могили; потихеньку спущено її на дно, в примерзлий ґрунт. Катранники стояли навкруг і довго не загортали яму: не була ще покійниця той-світньою для них, зоставалась така, як і вони всі, ось тут, перед її очима. Не хотіли холодною землею відділяти від себе.

Сім'я в найтіснішому крузі незначности серед світу білого жила рідним гуртком, де одне було для одного дороге, як весь світ.

Ріденькі сніжинки пролетіли, мов поткалися перші в саван: з хуртовини.

Катранники стоять коло самого краю ями — ніхто слова не каже.

Закрив очі собі тремтячою долонею Мирон Данилович; тоді дружина, маючи це за знак, звелла дітям:

— Прокажіть за мною: Боже, згадай нашу бабуню в Царстві!

Батько перший кинув грудку землі на домовину, за ним — інші; і почав він загортати. Зосталися сиротами без бабусі. За всіх думала і втішала кожного, — тепер її нема. Ніби половина життя в світі, відійшовши, згасла: до того сумтно і порожньо стало навкруги. Мирон Данилович нагорнув могилку; тим часом пустився сніг. Ще постояли трохи, перехрестилися всі і пішли з похорон: господар вернувся в сарай — збивати хрест, а жінка і діти в хату.

Темніла в саду свіжа земля над покійницею, що переселилася в хату, неопоряджену ні вікнами, ні дверима, тільки стіни холодні тиснуть.

Полонять істоту, схожу на звалений жертovníк, що з нього сполох постійно тремтів. Тепер кінець. Всі рідні мусять відсторонитись, бо вернено істоту в початок її.

Оточує зима — білими подіями.

Сніжинки, зібравшись, побліснули бистро, як голуб крилами, що стає на підвіконня. Побігли над самою садибою, а в височині завихрились: сніг, враз розв'язаний і розкиданий стеблинами на сторони. Поривна завирюха! — промчала і засипала повітря. Але над похороном сніжинки коливаються легко своєю численністю і тихнуть, оповиваючи грудки; скоро зовсім закрили, і коли Мирон Данилович ніс хрест укопувати, не впізнав могили: вся біла.

Оленка з вікна бачила, як сніг притрушував гробок, — сиділа і стежила; «там бабуся мертва!» А зовсім живою собі уявляла покійничку; от, прозвучить поклик. Навіть чути, чути голос, мов звичайно вимовляється «Оленко!» — вона здригнулась від несподіванки і хотіла мамі крикнути, що чути, як бабуся говорить. Та ні! не треба виявляти, нехай це буде так. Тепер гарна могилка; над нею тато поставив хрест, що скоро теж зробився білий весь. Сніг летить густий і частий: закрив і могилку, і сад, потім запорошив і шибку, до якої підступили вечірні сутінки.

12

Мирон Данилович і дружина беруться до лузги; товчена в ступці і пересіювана, точиться новою речовиною.

— Щось, наче борошенце! — визначила з недовірою господиня.

Це «щось» не зовсім розбите. Доводиться знов крушити, до відчуття нещасної знесилености в грудях, мов хворости — з зідханням, схожим на стогін. Аж, зрештою, речовина остаточно змінила вигляд і, зачерпнута на долоню, порадувала Дарію Олександрівну.

— Вже пересипається, як борошно. Можна пекти.

Зготовлено печиво, при нетерпеливому жданні дитячому і загляданні в піч.

Вирішиться, чи житимуть, харчовані з лузги. Чи — гинути.

— Чого ж? Смак від хлібного, — сказав господар.

— Їсти можна! — додала дружина і питає дітей: — як вам?

Микола розкоштовує. А менші їдять швидко і без болісного кривлення, як було від макухи. Однак, доня поскаржилась:

— Гірке, гірке!

Старші згодні, що — гірке; спершу ж боялись віднадити.

— Гірчить, як полин, хоч хлібний дух! — ствердив тато.

— Полин, не полин, а їсти можна; звикнемо, — поправила мати, говорячи до малих, — добре, що дістали.

Микола, надкусивши, пожував повільно і тихо поклав кусник. Знов ліг.

Менші враз перестали їсти.

— Що ж робити? — турбується Мирон Данилович, — якби маляс...

— Добре: пряники будуть! — схвалює жінка; — спочинь сьогодні, а вранці підеш. Зараз пшоно зварю.

Кашу, що вкипіла, як слід, їли, ніби на празник. Микола пожвавішав і вибрав ложкою до лусточки.

Рано господар вирушив на цукроварню, взявши ціпок і відро з накривкою.

Скрізь нав'яно кучугури. Бреди морозною пустелею, обпираючись на костур і бережучи сили. Почина сніжком трусити, але дорога відома, як своя долоня. І стовби значать. Сніжок раптово стих, — вийшло сонце: обсипало степ, що став сліпити страшенною білістю і запалювався іскрами, через які пролягли, синіючи, тіні від стовбів. А знов хмари низько зайшли; тоді посіріло в степу. Стемнів сніг і тіні розтанули. Подорожньому здавалося: без кінця йшов.

Он, за білими деревами, огнисті прямокутники вікон; селяни тягнуться до димного дворища.

*

Мирон Данилович, з наказу жовтобородого вагаря, поставив на терези відро: спершу зрівноважено його, потім наповнено темною і тягучо-густою рідиною, подібною до меду, тільки ж запах нудкий.

Відро накрив покупець щільно, ні крапля не проціджується; зверху ганчіркою обмотав і, вмістивши в мішок, закинув собі за плечі.

Вже і заводський двір з ковтунами димовими і пасмами пари, мазотною чорнотою серед снігу і рудизною цегли, стукотом підвід і висвистом паровичка, частим дзенькотом допоміжних цехів і потужним стугоном центрофуг, що доходив від головного корпусу, — видався веселіший, ніж попередю.

І степом ішлося жвавіш, хоч вага ломила рамена і гнула на сніжну дорогу. Став відпочивати. Радів: будуть мастити малясом печиво і збивати прогірклість, — від сирости взялася, чи що? — або готувати масляники з лузгою. Можна прожити деякий час.

Вечір згасав з тривожною червоністю по обр'ю, в сизому присмерку, коли Мирон Данилович вернувся до села. Біля крайніх хаток, при дорозі, стояло двоє, сторожко і знедобра позиркуючи і розгоряючись очима по-вовчому: на перехожого, що ніс мішок. Обидва — хирніші, ніж Мирон Данилович, який тримав добрячий костур і йшов прямо. Посторонились, мов тіні: пропустили.

«... будь я дрібніший, пропав би! задушать отакі» — Мирон Данилович приспішив крок.

Прийшов потемну додому і звеселив сім'ю.

— Одне гіркувате, друге цукрувате, може разом добрі будуть, — сказала дружина, наливаючи в миску маляс.

Оленка торкнула патьок на березі миски і облизує пальчик.

— Пожди! — вмовляє мама: — зараз пряники спечуться.

— Вже й пряники, — всміхнувся господар.

Оленка помислила і, показуючи на медвисту теч, промовила:

— Як лікарство...

Лузга злипається в грудочки, тверднучи, а нудкість не виповітряється, як і гіркота. Всі голодні, їли всі, хоч прикрилося з важкого присмаку.

Найменший відкушував пожадливо, поки втишив гостру голодність. Потім ощадно споживає, з забарністю, потребуючи довгочасности самого їдження — від мимовільної спонуки: як звірик.

Найстарший з'їв трішки і пішов по кухню. У шлунку сталося щось: мов невагомі речовини заповнили місця під ребрами, або сам змінився, і тепер закрито глибочину його для їжі, тому — пекота. Можна подужувати її, хоч болючо віддається на серці.

Дико зголоднівши, Оленка жувала печиво: терпіла нудний смак, поки живність переважала відразу; аж ось — неможливо далі! Кінчили вечерю.

Другого дня, коли прокинулися, вже розвидніло надворі. Світло біліє крізь шибки, заліплені снігом. А в хаті так холодно і так скорбно від безнадійної злиденности, що сам день перестав радувати собою, — всі зразу ж звернулися думкою до печива. Доїли остачу і ждуть, поки спечеться новий малясник. Він, покладений на стіл, виглядав принадно: чотирикутник темнорудого кольору заповнював «лист», бляшаний аркуш, загнутий вгору всіма краями. Порізали корм на кусники, беруть в рот, — знов віднаджує, як і вчора. Батько і мати терпеливіші, переборюють відсмак, їдять, але діти небагато споживали і — кінець.

— Їж, дитинко! Чого не береш! — питає мати Оленку, думаючи: «нехай хлопці чують і привертаються до миски».

Ніхто не простягнув руки по свіжий кусник. Раптом — дряпання в надвірні двері.

— Я знаю, хто! — сказав Андрійко, піднявшись з місця: бігти в сіни.

— «Зорик»; — здогадалася Оленка і теж поспішила до порога.

Мати спинає:

— Куди ж ви? Одягніться, тоді виходьте!

Вхопили діти по одежинці на плечі і вискочили з хати. Справді, біля дверей стояв, обпустивши голову, «Зорик», їхній собака, який влітку пропав, та він і жив недовго в дворі. Мирон Данилович надибав його в полі і поманив за собою — подарунок для дітей, що всяку тваринку люблять. Пес давно, мабуть, відбився від свого попереднього двору і здичавів надто, бо покрутився біля хати, поплигав біля дітей з місяць і відбіг воріт.

Тепер знов до хати: притягся худющий, як хмизина. Очима кволо блищить, бляклими цятками в чорноті.

Хотіли діти погладити, — він відходить.

Оленка побігла в хату і винесла кусник малясника, кинула на сніг... собака торкнувся писком до печива, втягнув повітря раз, другий і підвів голову — не взяв кинутого. Ще підождав, чи не дадуть поживи. Чуючи тільки, що кличуть: «Зорик», «Зорик», без жодного дання, він знетерпеливився, повернув від хати і потрусив сніжною вулицею.

Коли діти вернулися, мати нагадала:

— Їжте, бо прохолоне!

— Я годі! — сказав найменший.

— Оленко, чом не їси?

— Вже не хочу. Нехай малясник буде на обід.

— На обід я ще спечу.

— То нехай буде на вечерю.

Микола зразу ж ліг: жовтий з обличчя і аж темнавий, як бабуся була перед смертю. Ходила коло нього мати, розпитувала, що болить, приносила пити гарячу настоянку з зілля, як чай, припрошувала брати печиво, — він пив, казав, що не болить нічого, але більше не їв. Що ж вона зробить? Єдиний лік для сина хліб: міг би врятувати. Вона чоловікові:

— Сходив би ще раз до млина, гляди, продають борошно.

— Піду, — чи хоч пригоршню наточать?

*

Знову, взявши костур і мішок, Мирон Данилович пускається в до-рогу, білу і холодну. Виходячи з села, бачить, як біля хати, що дверима близько до воріт, став чоловік з навислими бровами і вусами, підперезаний поверх широкого ватника; став і стукає.

Мирон Данилович пригадав: тут Сіненки; господар тут з найраниших колгоспників на селі.

Вийшла жінка і чує:

— Ваш чоловік умер.

Руками вдарила об поли:

— Та як же так? Він пішов борошна шукати.

— Готовий.

Заголосила жінка на весь двір:

— Що я з малими робитиму? — їх п'ятеро. Ой, лишенько! Діти, ходімте до тата прощатись...

Як утішав сповісник, не чув Мирон Данилович. Сумно стало; «це б помогти треба, так чим? — і дивися ж, замкнули: ні заробити, ні купити. Тільки в кошару женуть, а там однаковий похорон.» Вийшов за село і вгледів: люди на дорозі спиняються коло мертвого, що його шапка відкотилася набік. Одна рука відкинута, друга придержує мішок. При обличчі збився сніг, ніби відгортано перед смертю. Селяни відходять; Катранник теж віддалився, роздумуючи: «страшиться кожен мертвого, себе впізнає».

Скоро почув зойк і оглянувся — вже Сіненчиха з купою дітей підходила оплакувати покійника. Стали сім'єю і голосять. Підвода спинилася: відвозити небіжчика до ями.

Невесела дорога! Простують згорблені люди; дехто присідає перепочинути, сил нема.

Біля млина більше голодних, ніж було. Скрізь бродять, мов привиди німі, часто на сніг хиляться. Борозна їм — ні порошоків від височезних воріт.

Виходять звідти два з пукатими мішками: Отроходін і Шікрятів; перший в мишастому пальті поверх піввійськового френча і в кепці, — обімкнув обома руками здобич, тримаючи при лівому боці, і так сунеться, а слідом другий, в чорному пальті, аж надривається під вагою. Недалеко нести: до підводи, що серед зборища голодних примар. Борозно, випилившись з мішка на спину і рукава Шікрятіва, так принадно сивіє, що скелетоподібні тіні не витримали і кинулись до носіїв. Простягли багатьма гілками висохлі руки і чіпляються слабосилими пальцями: відняти мішки.

Прибігли міліціонери і розшвиргують натовп, як копу порожніх снопів. Отроходін підкидає коліно, щоб підбити вгору мішок і підтримати, — тоді миттю ж, звільнивши праву руку, б'є худих по чім влучить і валяє на сніг. Одного, високого, мов павутина, поцілів прямо в перенісся і той, непритомний, скрутився на місці.

З охороною носії дійшли до підводи; поклавши здобич і швидко самі всівшись, звеліли погоничеві торкати коні. Він стьобнув і покрикунув: «но! но! цуценята, щоб тобі виздыхали!» Тільки сніг із-під копит курить.

Катранник, як стояв, так і пристиг, коли подумав: «наш хліб вирвали з рук, а ми могли б відняти, для дітей!.. хіба нема чоловіків певних? однаково — загибель».

Вразив і випадок, дрібний, але багатозначний; Отроходін зустрівся очима на коротку мить, коли валив опецькуватий мішок на підводу, — очима зустрівся Миронові Даниловичу: один одного побачили, ніби в блискавичному огні, що, однак, невидимий людям. Крізь окуляри Отроходіна пробіг виблиск при виразі зваги і зненавиди, який збудив селянинові в пам'яті день з дитинства.

Одна сім'я вибралася на празник до дальніх родичів, а вночі зло-

дії підкотили підводою під комору і винесли добро. Довго розшукувано їх, аж поки, несподівано, попався підгородній мешканець. Він прибув із Рязанщини і оселився в «солдатки»: серед акацій, стояла дрібна хатка на пригорбі, без квіток і пташиного голосу, — тільки бур'яни скрізь, як ліс. Там запіячили місцеві друзяки, з ними також — незаміжня жінка, сестра якої вийшла за вчителя в селі і теж вчителювала; до них тоді в школу ходив Катранник.

Раз вночі рязанський прибулець, п'яний, як туман, з кимсь посварившись, почав стріляти. Його схоплено, дома вчинено трус і знайдено силу чужих речей. Чутка про знахіддя дійшла до Кленоточі; прибули звідти обікрадені господарі: впізнали своє добро і поставили свідків — потвердити заяву. Почалося слідство по селах, зокрема в Кленоточі, куди приводили самого грабіжника. Глядів він на людей так безсоромно — з найзлішою зухвалістю: точнісінько, як тепер Отроходін; навіть на вигляді обох вирізалася подібність... «чи не синок того самого?» вгадує Мирон Данилович, «ні! цей мабуть окремо, партійною борозною».

Довго ждуть селяни, сновигаючи і постоюючи на снігу: борошна їм нема, а ждуть!.. дивляться, — млин приковує таємними ланцюгами.

Ті, що, впавши в сніг, сконали, так і лежать; ніхто з службовців не гляне. В другій половині дня заїхала темна гарба; коли два возії наскладали трупів, як обаполів, вона поскрипіла в степ.

Мирон Данилович пішов геть, бачачи, що, крім тісного місця на возі, нічого дождити. Згадав про городні ділянки: чи знайдеться щонебудь? Можна костуром розгрібати.

Рився, мов олень, що копитами і рогами відгортає сніг, шукаючи немертвої трави. Грушовий костур міцний, ніби з заліза; а вигребені бурячки дрібні і поморожені. Декотрі підгнилі, декотрі трішки свіжіші: якщо гаразд перечистити, згодяться в чавунець. Радів, бо, до печива на перемену, є що пожувати. Переб'ють млосний смак від малясника.

В хаті вся сім'я підступає до нього: такий вигляд тіней, як біля млина! — аж трусяться, чекаючи борошна, і горять очима. Він сказав:

— Нема борошна...

Відразу відвели погляд; але пожвавішали, побачивши буряки.

— Годяться! страва буде, — сказала господиня і заклопоталася коло печі.

Чоловік вніс соломи, насмиканої з стріхи сарайчика, — чого там думати про господарство? Тут аби сьогодні обід зварити і встояти на ногах.

Парувала юшка; сьорбаючи, діти також від малясника надкушували.

— Коли запивати юшкою, не нудить, — повідомила Оленка.

— От бачиш! — радіє мати, — смак вирівнюється. Як тобі Андрийку?

— Я нагрівся, — сказав хлопець.

Боялась вона питати найстаршого; тільки гляділа, замираючи серцем: тихо відходить син, ніби догоряє скіпка соснова.

Батько теж бачить і боліє за нього, але не виказує почуття.

— Юшка кріпить! — сказав він, — добра юшка.

Микола чує розраду, але не поборе знемоги: хилиться на ліжко, як завжди. Воскований кістяк. Всилу пальці ворухаться.

Вечір чорний; рано полягали, ошаджуючи гас, бо зосталось небагато в бальзанці, і мусять берегти про скрутний випадок.

Андрій заснув миттю, — перший сон був міцний і змив найгіркішу втому. Але опівночі, в хворобливій вразливості, знов насторожився слух: без вольового зусилля, тільки від горіння в нервах.

Прокинувся хлопець при легкому стукоті і почув, як батько, відчинивши надвірні двері і шепочучи, вводить когось у хату.

— Не світить! — вимовив гість.

Андрійко впізнав, то — Семенюта, зять діда Гонтаря, дуже далекого і єдиного родича, що сім'я мала в селі. Рідко заходили вони: зять і тесть.

— Як ваша ласка, прийдіть на поміч! — просить Семенюта, — наші веліли, сходи до родичів!.. боюсь казати, що сталося. Могилу копати треба: і скоро і щоб ніхто не бачив, а я сам не вправлюсь.

Батько тільки одну мить роздумував; зразу став одягатися і, коли відходив, сказав мамі:

— Замкни двері!

Стихли кроки за стіною, батькові і Семенютині, а мати, вернувши з сіней, довго зідхала і ворухилася.

Хлопець дожидає повороту батька, але не хоче виказати безсоння; лежить і слухає, чи чути злі шуми надворі? — здається йому: величезна загроза надходить, зготована знищити хату і кожного, хто в ній. Він неспроможний виразно уявити напасть, найчастіші в видиві — дивні розбійники, такі, як звичайно про них оповідають, і одночасно інші, гострі очима і намірами, грізні лютістю: мов сили, темрявою народжені. Доберуться до причілка, де батько прибудував дрібну теслярню; тепер вона порожня, покрівля її — з старої соломи... злодії можуть підпалити її і вломитися до хати. Прикро хлопцеві, чому батько і мати зневажають небезпеку, що всіх погубить? Бо ж близько! Хотів заснути і не міг, охоплений тривогою. Передсвітом почув глухі кроки, що підступали до хати. Брязнула клямка. Мати спростоння схопилась відчинити двері; ввійшов батько, поволі волочучи ноги, мов далеко мандрував чи наробився тяжко. Пошепки оповідає матері про подію.

...старий Гонтар уже на столі; жінки плачуть. Мені дивно, бо знали всі: його і синів вивезено, тепер сам — тут, мертвий, і нікого з синів нема. Думаю, мабуть, вони в зятевій хаті сидять. Зять обдряпаний; поки до нас добрів, то зсувався в канави, бо погано бачить,

став — як півсліпець. Дорогою я за лікоть його тримав. Стою в хаті і дивуюсь, а мовчу; хай самі скажуть.

От зять припрошує: сядьмо на лаві, розкажу вам — скоїлась біда, що згадувати страх. Не проговоріться нікому, ато нас і вас заберуть. Старий вернувся вночі поранений, весь обмерзлий. Двісті верст пішки йшов; ховався ночами, як звір, і так — цілий тиждень. Міцний був, а коли прийшов, одні кості від чоловіка: впав, переступив погір і впав. Клали бідного на постіль, то побачили — на грудях рана.

Опритомнів він і розкажує: привезено його з синами до міста і вкинуто в дворову тюрму. Там багато людей розстрілюють; долі в підвалі пісок насипаний високо, щоб кров забирає, день і ніч. Коли промок, тоді вигрібають і замінюють сухим. Казав: з великим страхом ждали, поки черга дійде, все чули стрілянину і серце боліло. Аж ось наша пора, вже не згадую, як ішли: просто, на бойню тягнуто. Поставили чотирьох нас під стіною, не так, як заведено, що обертають спиною і в потилицю кулями б'ють, а по-старому, плечима до цегли. Тільки одно пам'ятаю: блиснуло і я весь скорчився, мов електрикою обпалений біля серця і звідти по всьому тілу... скорчився враз і миттю все стемніло. Прокинувся я з припеклости, щось мене давить, груди скувало і дихнути не дає, як часом буває в сні. Болить від того, що дихаю. Починаю ворухитися — стає мені трохи легше. Все дужче випрочуюсь і відгрібаюсь, а чую: землю жую, бо в роті її повно. Вивільнив руки, пробую ними допомогти собі, щоб підвестися трохи, це — як черв'як із землі вилазить, так я видирився. Вже починаю бачити; коли ж виліз, дивлюся і нічого не тямлю, мов сон якийсь. Біля мене біліє, а далі кругом темно, тільки найбільші дерева вирізнилися. І холодно мені. Там, звідти виліз, була моя нора — в ямі, широкій, як хата. Мерзну і дуже в грудях болить; починаю обмацувати, руки липнуть, щось потроху спливає з пальців і крапає. Тоді вже роздивився: сніг долі і на нього моя кров збігла. Відірвав я від нижньої сорочки шматок, згорнув і поклав на рану, зверху поясом перев'язав, через груди.

Треба йти від ями. Лишень дерево прошелестить на вітрі, — я вже з страху здригнувся, бо думаю, це вбивці мої вертаються по мене: дострілювати; аж привиджені з мороку. Відійшов трохи і знов назад бреду — не хочеться кидати місце, бо може сини, будучи зо мною в ямі, не подоходили і ще теплі. Котрий прокинеться, як і я сам, випрочуватись буде, то поможу йому. Відступав я і вертався. Стану до ями — слухаю, на коліна обпушує і знов слухаю. Голову нахилю; прикладу вухо до землі і до снігу, чи не почую, як дихне хто з синів або тихо застогне, і часом вчувається, що таки зідхає живий чоловік на глибині; а тоді знов тихо. Другі шелести приходять — з лісу. Був я такий стривожений, що голова горіла, і пекло в грудях... сам зідхаю, а чується, ніби то з глибини. Раз почав стукати кулаком об землю, може збудиться котрий, з непритомности вийде, і вже стукаючи, тихо кличу іменами синів: — Петре, не чуєш? Іване, а ти?

Михайле, слухай!.. і в одну мить видалося мені, що на це ім'я, найменшого сина, мов би застогнало і шепотом відгукнулося, кроків за два чи три в сторону. Кинувся я туди — стукаю і питаю!.. ні, все тихо. Довго викликав їх і слухав, так уже з того світу не обзивались. А все дожидаю; пробую землю розгребти, думаю, знайду котрогось. Де там!.. Яма велика, багато загорнуто, і другі, що лежали біля мене, подубіли: я обторкнув їх. Коли хто не був готовий з розстрілу, додушився під землею. Іти треба геть скоріше, а все перед очима — сини: що вони тут лежать, і велика сила тримає мене. Вже коли зовсім змерз, рішив: нічого не зробиш, треба прощатись.

Вже і відійшов далі, та враз тоді місяць висвітився — стало видно, як вдень; ще раз вертаюся... бачу: темні западина, з якої я виліз, а велика могила ледве снігом притрушена. Загортали в яму, мабуть, заготовлену наперед, бо все довкруги вже рівно заметене. Коли ж загрибали нас, потрусив сніжок та й перестав — небагато його на свіжині; там він і танув. Яма на глинищі, серед нетрів лісних, — рідко хто загляне. Перетліють покійники, рослинністю в лісі вкриються: під кущиками і деревами ніхто не вгледить — пам'ять про людей перейде.

Постояв я, поплакав над синами і, перехрестивши їхній похорон, пішов, куди очі дивляться.

Виламав ціпок: легше йти стало, ато вже я знесилювався. Добре, що повів місяць, поки я на стежку напав і добувся до низької смуги — там дорога була, хоч заметена, та все ж рівніше йти і кущів небагато. Знов стемніло; брів я, — розказує старий, — не знаючи, куди і скільки верст. Закрутилась метелиця, і погано, бо нічого не бачу, а радіо: от, замете мій слід, не будуть шукати. Так нанесло, що до ранку зрівняло сніг за мною. Холодно зробилося. Став під деревом і беру сніг — витираю місця на одежі, де кров. Трудно прийшлося на собі слід виводити; він згладився якимось, бо піджак темний. Як витер і вимочив снігом, не було дуже знати, тільки сохло довго і морозом клалося в груди.

Вийшов на степ і держуся попід заметеними вербичками і комишами. Набрів на сарайчик — мабуть, притулок для робочих, що на буряках працювали; похилений і дверей нема... А долі солома, снігом присипана. Згріб, збив її в копицю і зарився, як звір. Зразу ж заснув і проспав мало не до вечора. Виглянув я, — сонце так світить на сніг, що нічого не бачу: спить мене. Голова важка; і всього мене хвороба палить. Як поїв снігу, трохи полегшало.

По сонцю видно, в котру сторону йти, спішу туди і все оглядаюся, бо знаю: я тепер незаконний чоловік на світі, арештований і розстріляний, викреслений із живих списків; по документах — мертвяк. Стану перед начальством, хай найдрібнішим, і не можу сказати, хто я такий єсть! — гірко і страшно на душі... виштовхнуто мене з життя, без ніякої вини за мною, і що робити? Так думав і все йшов і йшов.

Темно стало в степу; тоді засвітились огники — на хуторці. Проходжу вуличкою і в вікна заглядаю. Бачу ікони на покуті і вже стукаю об хвіртку: боюся, як зразу зайти, то собаки обнесуть. Стара жінка виглянула, питає: хто там? Кажу: подорожній, одстав од возів і заблудився, пустить переночувати! Не бійтеся, я і горобцям не страшний. Впустила бабуся. З нею внуки, а сина і невістки немає — в город поїхали: ще якраз суботній вечір був. Борщу насипала бабуся і врізала хліба яшного, — їв, мов дикий, з голоду. Попросив шмаття перев'язати рану, кажу, зсунувся в ярк і вдарився об гострий корч.

Ліг на лаві; тепло і тихо. Зірки видно в шибках і місяць, як викутий. Скоро я й заснув.

Вранці бабуся подала мені торбинку з вареною картоплею, було там трохи капусти і огірків, — син робив на плянтаціях, городину мав. З тієї торбини жив я, поки додому прибився. Ховавсь, як вовк. Раз у стіжку ночував: нору собі висмикав і заліг. Здичавів, потайки брівши до хати. Тепер я дома, — казав старий, — і не знаю, що буде. Не жити на світі, хоч би і видужав. Місця мені нема!.. дізнаються і заберуть знов, на смерть; і в мені самому щось обірвалося — нитка, котра до життя прив'язувала. Одно добре: внуків і родичів ще раз побачив.

Так казав старий і видно було, що не житиме! — мерцем лежав, замучений і недужий; рана в нього не гоїлася, лікаря ж кликати не можна і ліків тут немає. А ще більше він терпів від тривоги — ні хвилини покою не мав, усе вмижалося, що йдуть по нього: стріляти вдруге. Може б подужав хворобу, так голодно в хаті, нічим підгодувати, сама юшка. Голод доконав. І всіх нас тією стежкою спровадить, бо вже ледве ходимо. Я недавно забився, в лікті жили розтягнув, так тепер однорукий при роботі. Дошки на труну обпиляв, бо вся хата їх придержувала, і збити зміг, а от яму викопати несила одному. Підем рити, щоб доранку впоратися.

— Це зробим, — відказав я і все дивлюся на діда Гонтаря; він білий, як голуб: голову, щоки і підбородину вкрила сивина, тільки рот глибоко темніє, бо чи губи зчорніли в смерті і розкрилися, чи така тінь, — і очні ямки глибоко позападали.

Вийшли ми з Семенютою, взявши лопати, і вибили яму; довго морочилися, бо поночі, все — помацки. Похоронили гуртом бідолашного діда, наче злочинця якого чи самогубця: відлюдно і в темряві, хоч був чесний чоловік, сказати можна, праведний. Рідня боялася плакати голосно, — ще хтось почує з вулиці. Якби ці харцизи знали, кого поховано, всю сім'ю схопили б на смерть: затерти свідчення про розстріл, цілоденний і цілонічний.

Виходжу я з двору, а Семенюта дякує і вибачається, що нема чого дати за роботу. Кажу йому:

— Забудьте! Нічого не треба.

— От що, — надумався він, — я вам порадою послужу. Перед

смертю старий згадав про кагати торішні. То ви собі беріть один з них. Як іти до цукроварні, зверніть на виселкову дорогу, що біля толоки: там коні з заводу в перегонах були. Ідіть, і зразу за тим місцем, праворуч, при невеличкому нахилі — кагат, його загорнули, покинувши дрібну картоплю на дні.

— За це спасибі, і від мене і від сім'ї! — кажу йому і виходжу з двору; темно, хоч в око стрель, а я йду і мов свічусь, такий радий. Бо якщо в кагаті залишили картопляний дріб'язок, ми прохарчуємося з місяць. Картопля торік була добра. Аби не проспати, — раненько піду.

Батько замовк. Але хлопець довго ще не спав; переконався: то — «вони»! що розстрілюють. Скрізь підходять близько. Зібралися і глядять — кого взяти. Марюки, німі і таємничі, чорніли, не даючи заснути. Аж перед сходом сонця він, мов тонучи, знечулився в сонній непам'яті.

Вже не чув, як збирався батько в степ: по знахідку, що могла врятувати сім'ю.

(Далі буде)

Докія Гуменна

СЕРЕД ХМАРОСЯГІВ

Перед читачем цієї книжки промиготить захоплива панорама нью-йоркської мозаїки, вловлена 21 раз у раму короткої новелі.

Ціна книжки 2 дол. 50 цент.

Замовлення й оплату надсилати на адресу:

D. Humenna,
c/o The Ukrainian Academy
of Arts & Sciences,
206 West 100-th Street,
New York 25, N. Y., U. S. A.

ЕММА АНДІЄВСЬКА

ВЕСНЯНЕ

I

Гусячу шкірку неба
Шпаки зібрали у миску.
Німфа на бильці німба
Пливе за метеликом з міста.
Весна, узувши калюжі,
Всю ніч проходила під кленом.
Її на всі боки колише,
І клонить явити зелене
Таких неймовірних розмірів,
Яких ще земля не носила.
Скільки в краплині розмаху,
Скільки в краплині сили.
Жучок, ненароком провулок
У двір перенісши на лапках,
Пів сонця від муру відвалить,
Що в липах на зиму прилипло.
І видно: такого ще зроду
На зовню з глибин не виходило.
З дахів водяні борідки
Мигтять і трояться від подуву.

ВЕСНЯНЕ

II

Весна струснула грядки —
«На ноги! Нові порядки!»
Такої пори року
Ніяк не візьмеш за руку,
Не встигнеш, таким поспіхом
З кручі поспиха
Усіх лінтюхів.
Горбами дмухне рівнину:
Иди вирівноюй.
Ріку на один копил

Заступом перекопа:
«Купайтесь, миряни,
Вода, як перина,
Вода, хороша очима,
Купайтесь, очуняйте.
Кожна краплина уговтана,
Не загойда!»
То знову дияволом кіпоті
Покотом перекотить
На гору труське болото.
Долотом пристукне,
Що не витовклось в ступі
За одну добу
На її подобу.
Кожний наступний ступінь
Мусить наступом стати,
Щоб рости.
Весна пустила паростки
Зразу в кілька ярусів:
«Спішіть, виходьте з нутра,
Сьогодні вже завтра!»

ТОЙ ЖЕ БАЗАР

Усесвіт, засвічений не з того кінця,
Силачі підпирають лицем молодця,
Що сидить на вівці, підперезаній сонцем.
І двоє віслюків, облитих синькою,
Кожне вухо —
Опора і капелюх,
Дивляться зосереджено на диво:
Диво набира за щоки води,
А йому горобці з рота цвірінькають.
«Сюди ідіть, тут більше диво»,
Лукають юродиві
І крають собі ребра на скибки кавунів
Для тих, хто не захмелів від вина.
«Тут більша дивина!» —
Лукають, де вино
Цідять плетінкою просто з діжки.
Ходить базар стоніжкою.
Продає пиріжки,
Вигукуючи нечуване, сороміцьке:
«Я місткий,
У мене всі кістки на місцях!

Жебраки, каліки, злодії,
Надію вам дам і шлунок наповню,
Будьте певні!
Я базар,
Матір і батько всього, що стугонить!»
Слухають воли,
Сушачи море на рогах,
Слухають віслюки,
Шкіра в остюках,
Слухають розкаряки,
Переминаючись з ноги на ногу.
І тільки біля баби,
Що смажить небо
На рожні
Роззявам на обід,
Приручених трьохметрових гусей
Пропасниця трясє.

БАЗАР З ПОРУШЕНИМ ВИМІРОМ

Базар потойбіччям пробують погодити,
Заручившись погодою.
Усіх узутих — у зябри забрало.
В усі виміри народу забрело
І обернуло базар у безодню —
Родич родича не розпізна,
Бознащо діється в горішній дільниці,
Там, де майже потойбік,
Де самі горлиці
З лицем, замість горла.
Усі ознаки завузькі,
Усі завіси занизькі,
Щоб завісити базарові вусики,
Які він викрешує з миски води
На всі доводи,
Тим, що розум доводять.
Базарні верховоди
Базар на мотузку за собою водять —
Горе, та й годі,
Базар на свободі
По всій слободі:
«Слабодухи, сюди, щоб я вас переродив!
Підставляйте серця і вуха.
В кожне серце — ляща,
В кожне вухо — яструба,

Нехай лящить,
 Нехай крізь труби стриба
 Між кострубатих заграв.
 Дихайте, слабодухі, по самі вуха!
 Базар у вихор заокруглився і ліг,
 Позбувшись ніг,
 Щоб згодом втілитися семидільником
 З суботи на неділю,
 Заки йому вуздечки не наділи,
 Щоб вести в інші наділи,
 В інші діла і долю.
 Базар ломить людей
 На всі лади:
 «Існуйте в три поверхи,
 Уздовж і впоперек.
 Інші виміри ще не вимерли.
 Люди! . . .»
 Базар острови з орлятами
 В кошику в сади перекида,
 Щоб усіх — крилатими,
 Щоб усіх — вмістимими
 На всі відтінки синього
 В усіх можливих сполуках.
 Базар лукавих ляка,
 Смикаючи за рукав:
 «Не зарікайтесь рікою,
 Заки не припікає.
 Я сам ріка внутрішнього ока.
 Я сам море внутрішньої гори,
 Нутром горю, а не рогами.
 Бог з вами, чорт з вами,
 Відпускаю вас чотирма сомами
 До власної мами.
 Ідіть».

ЗВОРОТНЕ ЗАПРОШЕННЯ

Скажіть мені птахоокуня,
 Назвіть мені звіроягоду,
 Стріньте мене окодеревом
 Біля червоних полумисків.

Підіть конем попід жорнами,
 Візьміть ситцю з-поза явора,
 Гукніть лисиць з осокорини
 Біля червоних полумисків.

Нехай знають всі, що плавають,
Нехай знають всі, що ходять,
Що сьогодні я гулятиму
Біля червоних полумисків.

ПРИРОДА ПІД ІНШИМ КУТОМ

(поема)

Ломляться води брикети
З небесного паркету —
Необережно
Внутрішній рушій зеленого
Зрушили в осоружне
Крізь стопудові брокати,
І вже не дерева — смерчі по набережній,
Хоч в залізні сорочки зелень засовуй
І на всі засуви.
Листки рибинами ляпають
На лице, хребти, лапи,
Видовжені переляком.
Кожна крапля, як на лопаті,
Подвійно вирячкувата,
Лускається на лету,
Аж латаття в літепле лопотить:
«Весь світ потоплять, капосні,
Не вода вже, а капище.
Грому ковзани,
Таке добро ніколи ж і не втопиться,
Всю воду подірявили капцями.
Від жиру казяться,
Усе їм мало!»
Грому ковзани на набережній,
Почувши прибережних,
Кинулися в обережне —
Дерева збили милом
І руки миють:
«Ми невинні,
Вони самі, з власної волі
Новими,
Змінивши вимір».
Кожна галузка — коров'яче вим'я.
Парують на всі лади молошні лазні,

Де грім усе глибше в'язне
 У в'яза в'язницю,
 Не вгледівши різниці.
 Мале й велике мружиться,
 Втративши мужність:
 «Дощу віжки
 Природі заважки». —
 Їх підтримують трав'яні ватажки,
 І вже на моріжку
 Готується визволення,
 Щоб не волали принижені
 Під проливними ножами
 У фіжмах і піжамах
 З пожовклого боржому.

УНИЗ

В проваллі місто лежало,
 Відсікши усі межі.
 Вирване жало жило —
 Місяць у місці з водою.

Над містом стояли воскреслі,
 Викресані навхрест, —
 Потайки йшли з потойбік.
 Теслі подвійного росту
 Тесали вогонь на місто.

На всю глибину провалля
 Місто тримало віддих.

ГІЛКА В РОДИЧАХ

В усій природі тертя:
 Нема ні на що опертя,
 Будь ти з дзьобом, з лицем, чи ластами.
 Природа — камінь,
 Що в воду канув —
 Кожна жила на жилі
 Держиться

Законом самодержця.
Гілка — зелена пружина.
Ожини куц ледве живий:
«Скільки живи,
Вік учися!»
Гілки довгі очиці,
Як ножиці,
Гілку в потойбік сполучують
Крізь море онуків,
Щоб море уникнути,
Куди всіх спонукують
Червоними туніками.
Гілка пішла муром
Зректися світу.
Крізь тирсу світить.
Гремить рясою
Там, де рясно.
Говорить різне,
Ладна зарізати
Кожного, хто рота розтулить
Обмовити родичку — грозу,
Що та не утульна,
Що та гілки пахолок.
Гілка синім пахне,
Пихтить, яскраве садячи
Серед сидючих,
Серед тих, що колодою,
Нехтуючи нагородою нагородах.
Гілка горда,
Що вона сам город
Для всіх, що горять.
Гілка сім днів під ряд —
Гори ума.
Гілка сім днів під ряд —
Повна безуму.
Кричить: «Ляжу в труну!
Умру на порозі з тверезими
Під трьома березами!»
І тут же на ранок рине
З кожної ринви
Знову зелена,
Знову оновлена, чітка,
В червоних чобітках,
Знову, як на початку.

БОГДАН КРАВЦІВ: ДО СИНІХ ЗІР

ПРО МОДЕРНУ УКРАЇНСЬКУ ПРОЗУ В УРСР *)

Як сутужно, з яким трудом і в яких муках народжується нове в сучасній Україні — про це може свідчити ставання й розвиток молоді, подекуди вже й цілком модерної української прози в УРСР, в умовах соцреалістичного штампі і літературної сірятини. Якщо переломовим для української поезії роком можна вважати 1961 рік із такими новими іменами, як Іван Драч, Микола Вінграновський, Євген Гуцало, Віталій Коротич, то про наявність подібної спрямуванням модерної української прози в тому році ще не було й мови. На неї були тільки натяки — в оповіданнях доброго лірика, автора «Великої Ведмедиці» і «Зеленої радості конвалій» і водночас талановитого новеліста Євгена Гуцала, друківаних на сторінках «Дніпра» (серпень 1961) і львівського «Жовтня» (грудень 1961).

Існування чималого гурта прозаїків, збунтованих проти літературної мертвеччини й обмежености, задивлених в інші, уже сині зорі справжнього мистецтва виявила київська «Літературна газета», друкуючи в числі за 23 січня 1962 року на двох сторінках зразки творчости молодих — Володимира Дрозда, Євгена Гуцала, Федора Бойка, Валерія Шевчука, Івана Драча і Юрія Коваля, і згодом в числі за 20 лютого 1962 цикл новель Валерія Шевчука. Появилися ці сторінки без сумніву за почином досить уже міцного гурта старших літераторів, прихильних до вимог і тенденцій нового часу і, мабуть, як це показує озлоблена реакція на надруковані вже твори радянських модерністів, всупереч волі деяких соцреалістичних реакціонерів, між ними й навіть членів редакції самої ж «Літературної газети».

Від надрукованих в «Літературній газеті» творів молодих, чи наймолодших, бож усе це люди цілком ще зелених літ, 20 до 25 років, повіяло свіжістю, оригінальністю, новизною. Говорить про це не тільки зміст, але вже самі заголовки надрукованих оповідань і нарисів: «Голубий попіл», «Олень Август», «Мій батько надумав садити сади», «Осінім автобусом», «І люди помиляються». Сюжети цих оповідань і образків, їх композиція й оформлення, їх мистецька довершеність — доводять, що це не спроби початківців, «первістки» письменницької творчости молодих авторів, а твори — уже «виношені»,

*) У наст. числах «Сучасности» подамо кілька зразків цієї прози. — Ред.

зрілі, що їх не посоромилися б навіть і старші літератори. Це з черги доказує, що молода, модерна проза в УРСР з'явилася не зразу, що в такому ж спрямуванні працювали і працюють, писали й пишуть молоді радянські прозаїки вже довший час. Не появлялися раніше їх твори тільки тому, що радянські редактори не пускали їх на сторінки журналів і газет, що директори радянських видавництв відмовлялися приймати їх до друку окремими книжками.

Не спромігся назвати ні одного прізвища з-поміж молодих прозаїків навіть голова правління Спілки письменників України Олесь Гончар у своїй оглядовій доповіді, виголошеній на третьому пленумі правління цієї ж спілки 10 січня ц. р., не зважаючи й на те, що про молоді поезію, про твори «шестидесятників», як визначено цю групу молодих поетів, до якої зараховують І. Драча, М. Вінграновського, В. Коротича, М. Сингаївського, Є. Гуцала, говорив Гончар досить багато і конкретно. Молодої ж прози Олесь Гончар, сам прозаїк, торкнувся тільки одним уступом, застережливим попередженням, щоб молоді творці прози в ніякому випадку не сміли відходити від настанов «соціалістичного реалізму». «Сучасні радянські прозаїки, особливо молоді, — казав дослівно Гончар, — почуваяться, дуже уважні до різних новітніх творчих шукань. Це цілком природно, нам треба чуйно прислухатися до сучасного художнього досвіду і радянської і всієї прогресивної світової літератури, при цьому тільки не слід забувати, що часто саме під прапором модернізму, під гаслом нестримних новацій виступали й виступають ті, хто хотів би атакувати літературу соціалістичного реалізму, принципи народного реалістичного мистецтва».

Проте ж, розмова про молоді модерні прозу на пленумі правління Спілки письменників України таки відбулася. Говорили про неї ті, що мали змогу зустрітися з творами молодих на своєму редакторському чи директорському столі. Говорив про неї, з наступальних позицій, і репрезентант шестидесятників, автор «Ножа в сонці», теж і прозаїк, Іван Драч.

Наявність нових процесів, таких же самих, як і в поезії, стверджував у своєму, потрохи теж застережливому, виступі на пленумі, літературознавець і літературний критик Леонід Новиченко. «В нашій молодій прозі визрівають ті ж процеси, що і в поезії. На підході цілий загін молодих, у яких теж чимало претенсій на „рішуче“ новаторство, на абсолютну оригінальність і т. д. Це здебільша свіжі, симпатичні і здібні люди. Але в творах багатьох з них помітне некритичне наслідування деяких зразків сучасної західньої прози (уже не тільки «прогресивної», як цього хотів би Гончар! — Б. К.) — аж до Фолкнера й Селлінджера. Інколи владає в очі неприхована і навісна літературщина. Однак справа не тільки в літературщині. Справа в тому, що, як магнетне поле тягне за собою залізні ошурки, так чужа інтонація, чужа манера, несамокритично запозичені, тягнуть за собою (пам'ятайте про активну роль форми) частки якихось чужих

концепцій, абсолютно непридатних для нашого мистецтва». (Див. «Літературна газета» за 16 січня 1962).

Закономірним і неминучим явищем визначив у своєму виступі під час обговорення доповіді О. Гончаря відомий радянський прозаїк П. Загребельний усі розмови «про підвищення письменницької майстерності, про новаторство і, разом з тим, про „хуторянство”, про те, що в багатьох письменників із-за плеча виглядає селянський парубок»... «Треба постійно підвищувати свою загальну культуру, це сприятиме поліпшенню літератури», — вимагав він. Висловлюючи таку вимогу, Павло Загребельний, людина авторитетна й озайомлена з радянською газетною і видавничою практикою, він же ж головний редактор «Літературної газети», розкрив причину затискання, задушвання нових голосів і нових талантів у радянській дійсності. «Якщо редактор сидітиме на „чумацькому возі, змащеному дьогтем”, то він, звичайно, не схвалить твір, позначений оригінальними пошуками. Адже відомо, що книжка молодого прозаїка В. Міняйла була свого часу відхилена видавництвом „Молодь”, а збірка поезій І. Драча — «Радянським письменником». І не відомо, скільки ж іще є отаких «відхилених», але не менш оригінальних авторів...»

Цікавий був виступ у дискусії над творчістю молодих представника самих же таки шестидесятників — Івана Драча, дослівного тексту якого «Літературна газета» в звідомленні з обговорення доповіді О. Гончаря, на жаль, на надрукувала. Із загальної передачі його думок, виходить, що Драч і його однолітки виразно з'ясовують собі свої позиції. Застерігаючися, що молоді не бажають «кидатися на іноземні манівці» і що вони теж хочуть працювати для розвитку «українського радянського мистецтва» і «прекрасного й людяного мистецтва майбутнього», Іван Драч стверджував, що «можливості молодого покоління тут більші, горизонти ширші» і що, хоч «воно ще майже нічого не встигло зробити, але вимоги в нього до своїх попередників і до самих себе суворі й справедливі, безкомпромісні». В дальшому Драч, нарікаючи на притаманне ще багатьом «неправильне ставлення до здобутків світової літератури», декларував, що сучасна літературна молодь захоплюється не тільки творчістю Пікассо, але й недоступних їй раніше Ван Гога і Гогена, Мане і Сезана, і що в цьому немає ніякої трагедії, бо познайомившись із ними, ця молодь «залишиться міцно стояти на своєму радянському патріотичному ґрунті». Зупинився у своєму виступі Іван Драч і на стані сучасної української молододі прози. «Росіяни, — казав він, — можуть похвалитися іменами Ю. Козакова, А. Кузнєцова, В. Аксьонова. Наша молодь також подає цікавий голос. Слід назвати В. Шевчука та Є. Гуцала з Києва, В. Дрозда з Чернігова, Ю. Ковалю з Львова. Але всім їм треба дати можливість друкуватися, бо ще дуже мало з того, що створено ними, винесено на читацький суд». (Усі цитати з виступів Л. Новиченка, П. Загребельного, І. Драча — за звідомленням у «Літературній газеті», ч. 5, за 16 січня 1962).

Наше твердження, що молоді радянські прозаїки не мали можливостей друкувати свої твори, підкреслене заявами П. Загребельного і Драча, можна ілюструвати й висновками із перегляду радянських журналів і часописів. Якщо брати до уваги творчість найвидатніших з-поміж них — Валерія Шевчука, Євгена Гуцала, Володимира Дрозда, Івана Драча, Юрія Коваля, Федора Бойка, то протягом 1960-1961 рр., крім оповідань Є. Гуцала в «Дніпрі» і в «Жовтні», ні одного їхнього прозового твору не надруковано ні в київських журналах «Вітчизна» і «Дніпро», ні в харківському «Прапорі», ні у львівському «Жовтні». Не змінився багато цей стан і в 1962 році. «Вітчизна» надрукувала в січневому числі тільки «Морську новелу» Є. Гуцала і далі, в книжках за лютий, березень і квітень не пустила на свої сторінки ні одного із названих авторів. Не надрукував нічого із їхньої творчості в усіх своїх перших чотирьох книжках за 1962 рік також і львівський «Жовтень». Ніже згадки про них немає в харківському «Прапорі». Знаходять місце молоді автори, за винятком надто яскравих своїм модерністичним спрямуванням, у «Дніпрі», в лютневій книжці якого надрукована повість «Люблю сині зорі» Володимира Дрозда і два його оповідання, а в березневому — оповідання Є. Гуцала «В полях». Найповніше ознайомила із творчістю молодих радянських модерністів тільки «Літературна газета», друкуючи в числі за 23 січня 1962 по одній новелі кожного з них і в числі за 20 лютого 1962 вибір «Із перших новел» Валерія Шевчука. Але й «Літературна газета», чи тепер «Літературна Україна», протягом березня-травня 1962 не відвела їм уже місця на своїх сторінках. Не знайшли уваги молоді автори на сторінках органу ЦК КПУ і ради міністрів УРСР «Радянська Україна». Комсомольський щоденник «Молодь України» тільки в числі за 10 червня 1962 надрукував одне оповідання найсприйнятнішого ще для офіційних кіл Євгена Гуцала. Коротко кажучи, редактори радянських журналів і часописів воліють за висловом П. Загребельного сидіти «на чумацьких возах, змащених дьогтем».

Причини стриманого а то й ворожого ставлення до сміливих і рішучих спроб літературної молоді оновити сіру і заяложену радянську прозу, загрузлу в дрібнотній тематиці, за радянським висловом, у «мілкотем'ї» колгоспного й індустріального виробництва, підійти повному до навколишньої дійсності і подати свої твори в оригінальній і свіжій формі, — шукати далеко не доводиться. Вже й те, що було надруковане із творчості молодих сміливців, відрізняє їх не тільки категорично й різко від усього того, що було в радянській прозі досі, але й увиразнює усю її мізерність. В цьому ж, а не в чому іншому, треба шукати коріння тієї нехоті, з якою зустрілися і зустрічаються виступи молодих з боку офіційної радянської літературщини.

Спробу «Літературної газети» винести творчість молодих прозаїків на читачький суд, зроблену, треба думати, за почином її головного редактора П. Загребельного зараз же після київського пленуму правління СПУ із його дискусією на тему молоді прози, засудив не-

гайно ж відомий радянський літературний бонза, сталінського напрямку, Любомир Дмитерко, до речі, член редакційної колегії цієї ж газети. Відкриваючи своєю передовою статтею зміну назви «Літературної газети» на «Літературну Україну» (в числі за 16 лютого 1962), Любомир Дмитерко висловив облудливо радість з приводу появи нових імен поетів, прозаїків, критиків, але водночас із цим засудив недостачу відповідальності в ставленні до виховання літературної молоді. «„Літературна газета”, — писав він, — надала цілі сторінки кільком, загалом здібним поетам. Це дуже добре. Гірше, коли поряд з справді цікавими, талановитими речами трапляються в публікаціях нашої газети деякі незрілі ще вірші Ів. Драча і М. Вінграновського або ж безпорадні, претенсійні новелетки, на зразок етюда Ю. Ковалю» (п. н. «І люди помиляються» в «Літературній газеті» за 23 січня 1962! — Б. К.). Засуджуючи і «Літературну газету» і деякого з-поміж молодих авторів, Л. Дмитерко вдарив теж і критиків, мовляв, вони не тільки не допомагають молодим літераторам «доброзичливим, але принциповим словом критики», але й самі виступають у газеті із «статтями плутаними, статтями, в яких за шатами красномовства ховаються спірні або й зовсім несприйнятні думки». Усього цього, — наказував тоді аподиктично Дмитерко, — «не слід брати у спадщину, а ліпше залишити перед брамою „Літературної України”».

Вимога партійного комісара від літератури, щоб «Літературна Україна» відкинула «невідповідальну» спадщину «Літературної газети» і відстоювала вже правильні позиції, згідні з чистотою марксистсько-ленінського вчення», призвів у дальшому до прикручення молоді прози, до підрізування крил молодим сміливцям, новаторам змісту і форми. Надрукувавши в числі за 20 лютого 1962 року ще три новели Валерія Шевчука із деякими спірними з офіційного погляду мотивами, «Літературна Україна» і сама включилася в акцію партійної перевихови збунтованої літературної молоді. На її сторінках перестали появлятися «спірні» твори, за те ж редакція надала більше місця таким виступам, як стаття поета і вчителя Івана Савича із міста Старобільська на Луганщині, в якій він доводить, що він не може читати учням віршів М. Вінграновського, бо й сам «заплутується в космічній туманності образів молодого поета», а деяких навіть не наважується читати школярам, бо наявні в них образи «ведуть до антиестетичних асоціацій», чи лист до редакції членів літоб'єднання при редакції райгазети «Правда Остерщини», якихось Погорілого, Мельничука і Чухліба, які вимагають не друкувати «таких новел, як у Юрія Ковалю (про медузу) і Валерія Шевчука (де багато сміху, а мало змісту) і застерігаються проти деяких віршів Івана Драча.

Водночас із такими напучуваннями з допомогою «голосів народу» розгортається широка і плянова акція перевихови, уговтування і прикручування молодих талантів. Започаткувала цю акцію на вимогу партійних чинників, невдоволених тим, що молодь виривається з-під впливу і директив компартії, і шукає самотужки нових шляхів і за-

собів вияву, президія Спілки письменників України. Свое засідання, що відбулося 20 березня 1962 року, президія СПУ присвятила в цілості обговоренню роботи Спілки з початкуючими літераторами. Доповідав на цьому засіданні секретар комісії СПУ «по роботі з молодими» В. П'янов. Він говорив про приплив нових сил у літературу, що «має виняткове значення для розвитку цілого літературного процесу», про те, що «після... історичних рішень ХХ-ХХІІ з'їздів КПРС надзвичайно зросла творча активність молодих» і що «читачі з радістю помітили „народження” цілого ряду дуже здібних і своєрідних поетів і прозаїків». Висловлюючи такі ствердження, В. П'янов й інші учасники засідання, підкреслили водночас із цим тривогу і свою і партії з приводу того, що ця молодь вирвалася їм з-під рук. «Спілка письменників і комісія по роботі з молодими авторами, — стверджували вони, — не завжди приділяли належну увагу вихованню письменницької зміни, через що вони збивалися, бувало, з правильного тону, відходили від кардинальних тем сучасності». Уточнили цю тривогу режиму за нову літературну зміну інші члени президії СПУ, зокрема Ю. Збанацький, який, намагаючись доводити, що ніякої проблеми молодих не існує, стверджував у той же час, що «в літературу входить нова, надійна і перспективна зміна, і треба, щоб вона йшла в ногу, в одному строю з усією письменницькою організацією». Вимагаючи постійної «боротьби з ідейними викривленнями», Ю. Збанацький нарікав на те, що не тільки Спілка письменників, але й ЦК ЛКСМУ «майже не займається роботою з молодими письменниками». Битий за свої виступи проти відставання радянської української прози представник молоді критики Іван Цюпа стверджував теж, в унісон іншим промовцям, що «молоді письменники не досить активно беруть участь у громадському житті Спілки». Єдиний тільки П. Загребельний вимагав, що «треба не тільки друкувати їхні твори, але й більше писати про них, уважно й доброзичливо аналізувати їхню творчість». Закінчено це засідання цілком уже конкретними заходами, спрямованими на основне прикручення літературної зміни. Молодих поетів віддано під руку ноторійного гльорифікатора партії і режиму Павла Григоровича Тичини, якого настановлено головою «комісії СПУ по роботі з молодими поетами», молодих прозаїків залишено під керівництвом В. П'янова, відповідального секретаря комісії «по роботі з молодими», і, щоб молоді літератори не ходили самопас і «йшли в ногу, в одному строю» з усією Спілкою, більшість з-поміж них, звичайно не всіх, прийнято в члени Спілки. Із поетів-шестидесятників наділено цим привілеєм Миколу Вінграновського, Євгена Гуцала, Івана Драча, Миколу Сингаївського, Петра Скунца і Роберта Третьякова, із прозаїків, не враховуючи згаданого вже між поетами Євгена Гуцала, тільки Володимира Дрозда. Прийнято усіх поквапно, всупереч дотеперішнім традиціям наділювати членством Спілки літераторів уже відомих, літераторів з однією чи й більше опублікованими книжками і «втриманих» в партій-

ній лінії та в принципах соцреалізму. У Спілці письменників України опинився вперше в її історії гурт цілком молодих літераторів (народжених в 1936-1941 роках). З цього погляду рішення президії СПУ є справжнім розривом з дотеперішньою процедурою, бо ж на прийняття до Спілки мусли чекати письменники багато років. Зламано дотеперішні традиції з цілком конкретною метою для «боротьби з ідейними викривленнями» у творчості молодих або, як це висловив помпезно Л. Смілянський, для встановлення «нової традиції в Спілці, традиції дружнього напучення тим, що тільки вступають у літературу».

Прийнявши названих вище молодих літераторів у члени Спілки і виключивши від цієї почеси найбільш яскравих з-поміж молодих прозаїків — таких, як киянин Валерій Шевчук і львов'янин Юрій Коваль, очолювана Тичиною і П'яновим комісія взялася зразу ж наполегливо до роботи з молодими. Вважаючи, мабуть, загрозу «ідейних викривлень» у творчості прозаїків гострішою, як у ділянці поезії, вже з початком квітня 1962 року відбулося в Києві під проводом В. П'янова обговорення творчості молодих прозаїків, на цілий місяць перед таким же обговоренням творчості молодих поетів, що проходило з початком травня під проводом Павла Григоровича Тичини.

На розгляд-суд квітневого обговорення була покладена творчість молодих прозаїків Володимира Дрозда з Чернігова, Юрія Ковалюка з Львова, Валерія Шевчука з Києва, до яких долучено ще початку цього і мало оригінального прозаїка, за фахом лінотипіста житомирської обласної друкарні Анатолія Шевчука і поетів, прийнятих в члени СПУ 20 березня 1962 р., Роберта Третьякова з Харкова і 20-літнього Петра Скунця з Ужгороду.

Проведена під час цього обговорення дискусія дуже показова для наявних у мистецької молоді України тенденцій, що кинули цілком оправдано у тривогу партійно-літературні кола УРСР. Стверджуючи, що в другій хвилі призиву до літератури (перший мав бути зараз після війни) помітна «жага до шукання... нових шляхів... нових форм, нових сюжетів і нових слів», М. Чабанівський виявив інтересний факт, що таке оригінально і талановито написане оповідання, як «Олень Август» Євгена Гуцала викликало нарікання «з боку деяких товаришів». Разом із цим Чабанівський доводив, що «у Валерія Шевчука особливо відчувається вплив західних письменників, що у своїй новелі „Мій батько надумав садити сади“ Шевчук переборщує, і місцями твір нагадує шараду». «Серйозні зауваження» висловив Чабанівський Шевчукові за його новелу чи точніше новели «Любов, літо, осінь» і дорікав редакції, що «треба було добирати кращі твори В. Шевчука, друкувати їх з розбором». Радянський літератор Д. Гринько, стверджуючи неминучість у молоді «суперечностей, зривів, псевдошукань, імітацій відомих художніх форм і засобів», нарікав теж на новели В. Шевчука, мовляв, йому, Гринь-

кові, — «не подобається цей весняний кисіль після п'яного пафосу». Оповідання ж чи радше етюд Юрія Коваля «І люди помиляються» Д. Гринько незвав «невдалим» і зарахував його до «безплідних» творів, які «лише ілюструють якусь абстракцію». Впливом західних письменників дорікав Шевчукові і письменник М. Шумило, який водночас із цим засуджував В. Дрозда за те, що у своїй повісті («Я люблю сині зорі» — Б. К.) «важливі місця... обходить скоромовками».

Досить основно і правдиво, розкриваючи інтересні моменти про ставлення офіційної радянської критики і видавництв до творчости молодих, говорив Леонид Новиченко. «Читав я кілька його речей, — заявив він, обговорюючи твори Володимира Дрозда, — що лишилися неопублікованими (так! — Б. К.). Вони мені не дуже сподобалися, — я про це говорив авторові. У цих речах впадало в очі перш за все прагнення „оригінально“ поставити проблему, прагнення химерно „закрутити“ виклад — без особливої турботи про життєвість зображуваного і про ті справжні, глибокі ідейні висновки, які даються не просто шахматним розв'язанням колізії, а всією сумою зображених картин, всією образною логікою». Стверджуючи приємний, за його словами, факт, що «сучасні молоді новобранці в літературі надзвичайно багато читають», Леонид Новиченко висловив водночас із цим теж тривогу з приводу цієї «книжности» молодих, мовляв, «не можна творити літературу з літературних вражень». Що ж до Валерія Шевчука, то, на думку Л. Новиченка, він «талановитий прозаїк, але в тих лабораторних експериментах, які він дає зараз в тих чотирьох творах, які він надрукував, покищо дуже мало свого... тут скоплений один прийом, припустимо, Белля в деяких його оповіданнях, — прийом об'єктивної, начебто холодної розповіді, умисно короткі фрази, під якими має пульсувати щось значно більше». Закінчив свої думки Л. Новиченко попередженням молодим прозаїкам, щоб вони не відходили від партійности: «У нашій молоді ми сподіваємось бачити молодих марксистів, а не просто молодих наслідувачів Белля чи Гемінгуея. А проте іноді відчувається, ствердив Новиченко, що дехто з нашої молоді тільки по-шкільному „пройшов“ ленінізм з питань літератури, а на практиці про це забуває, мало дбає і про те, щоб якось активніше впливати на життя, більше бути громадянами. Будь-яке забуття соціальних, суспільних питань, будь-яке забуття того, що радянська література може бути тільки партійною, тільки народною, — завжди жорстоко мститься на художникові».

З молодих прозаїків, що їх твори були взяті на суд під час обговорення, опонував своїм суддям і критикам досить сміливо, як це можна судити з надто короткої і побіжної передачі його думок «Літературно Україною», єдиний Валерій Шевчук. «Мало рації, — казав він, — в тому, що про нас, початкуючих прозаїків, говорять так багато, більш, ніж потрібно. Ми ще не створили того, що було б варто такої розмови». З'ясовуючи свої позиції і відповідаючи на критику його оповідань, Валерій Шевчук заявив, що він, в основному «усіля-

ко прагне уникати будь-яких рецептів» і, як автор, «не завжди згодний з тим, що говорять його герої, бо, зрештою, він теж ставиться з деяким консерватизмом до ще молодшого покоління». Полемізуючи з Д. Гриньком, В. Шевчук ствердив, що той не збагнув обговорюваного ним твору «Не співайте мені сеї пісні», бо його ремарки про соціальну гігієну в цьому творі були спрямовані проти «надмірности, непотрібного „опікування” в громадському вихованні молоді». Закінчив свої завваги молодий прозаїк іронічною заввагою, що коли він «думав про скляні будови (а, до речі, скло і бетон зараз дуже популярні в будівництві), то мав на увазі абсолютно світлі, прекрасні будови майбутнього. Дивно, що в цьому бачать щось брудне і додають до цього всі погані епітети».

Обговорювані під час цієї наради «секції СПУ по роботі з молодими» твори інших молодих літераторів Роберта Третьякова, Петра Скунця й Анатолія Шевчука ніяких заперечень і застережень не викликали. Очевидно, їх творчість, в якій поза поезіями П. Скунця, мало оригінального і нового, була притягнена на обговорення, щоб показати, що, крім молодих модерністів, є ще літературна молодь, яка творить без «ідейних відхилень» і йде в ногу з соцреалістичними настановами і традиціями. Підтвердив це своєю заявою представник цієї трійки Р. Третьяков, наголошуючи, що «оптимізм, спрямованість у майбутнє — ось наша дорога» і що «епігонство, „модерн”, не для нас».

Наведені вище — за звідомленням, надрукованим в «Літературній Україні» від 6 квітня 1962 р. — заяви, ствердження й вироки із обговорення молоді прози доводять, що викликана виступами молодих радянських модерністів тривога комісарів від літератури не позбавлена підстав і, з їх погляду, виправдана. Молоде покоління поетів і прозаїків, як це виходить із заяв їх найвидатніших репрезентантів — Івана Драча і Валерія Шевчука, свідоме своїх завдань, безкомпромісне і рішуче. Вони справді, як про це була мова під час обговорення творчости молодих поетів, що відбулася під проводом Павла Тичини з початком травня 1962 року, «мало звертають свої погляди до головного героя сучасности» і в їх творчості справді таки помітне «уникання суспільних емоцій», стверджуване Степаном Крижанівським під час цього обговорення. Твори талановитих молодих літераторів несуть справді таки «у собі чимало естетично-„вибухового”» матеріалу, як це підтвердив авторитетно, називаючи головним чином І. Драча й В. Шевчука, відомий радянський літературний критик Євген Адельгейм, таврований свого часу за «космополітизм», у своєму виступі під час зібрання критиків, яке відбулося наприкінці травня 1962 року в Києві (див. «Літ. Україна», від 25 травня 1962). Для характеристики наявних у творчості молодих радянських модерністів тенденцій показові ще ствердження П. Моргаєнка, головуючого на цьому зібранні, який нарікав на «теоретичну плутанину», що характеризує виступи окремих молодих, на «легкість, з якою вони подекуди відкидають досягнення, досвід нашої (радянської, соцреалістичної! —

Б. К.) літератури» і на «несерйозне ставлення» цієї молоді «до читача, який», мовляв, «не може всього зрозуміти».

Бую, що її спричинила на мертвих водах радянської літературщини своїми виступами невелика числом і не надто багата на друковану продукцію (не з її вини!) група молодих прозаїків, ілюструють й увиразнюють найкраще самі ж таки їхні твори, вибір із яких подаємо окремо в дальших числах «Сучасности».

Зачинателем нової модерної прози, якщо судити з друкованих речей, був молодий подолянин Євген Гуцало, поетичну творчість якого обговорено вище в нашому огляді модерної радянської поезії «Велика Ведмедиця і Гончі Пси». Увійшовши впевненим кроком у поезію в 1961 році, Євген Гуцало почав працювати активно і в ділянці прози. У журналі «Дніпро» за серпень 1961 він виступив із чотирма оповіданнями «Дума про Овлура», «Гордій», «Розлилися круті бережечки» і «Припутень» й у 12 книжці львівського «Жовтня» за грудень 1961 надрукував оповідання «Горінь». В перших із цих оповідань ще багато початківського, писані вони в панівному для радянської прози річищі, з лакуванням дійсности й героїв, і не відбігають далеко від загального тону радянської прози. Але вже в оповіданнях «Припутень» і «Горінь» із сюжетами з життя дівчоріччя помітний новий підхід і в стилі і в композиції. Перше із них про сільських дітей, що йдуть «походом» на своїх однолітків, але ж безбатченків, Бориса й Ірку, дразнячи їх близнюками і пуцвіриньками, і що їх замирюють голуби, а найпаче чужий, заблудний припутень, написане без притаманної іншим радянським оповіданням цього типу ідеалізації — підсолоджування сільського життя, із доброю спостережливістю і відчуттям реальности й гумору. Вплетений у дію цього оповідання крамничний іздовий Кузьма Виштак — п'яниця, але ж він викликає співчуття своїм співом про «Галю, Галю молоду, яку забрали із собою козаки» і своїм сумним зусиллям добитися цукерками любови в дітей. Друге оповідання виведене на тлі малювання осінніх жовтих жоржин-горіні, і реакції на малярську картину цікавих сільських дітей; його героєм є напівбожевільна прибиральниця Кася, релігійна галичанка, що, побивши сина, який вернувся із школи без завішеного йому на шию хрестика і довівши його знуцанням до передчасної смерти, носить горінь на його могину, співаючи водно пісеньку «Через річку, через болото» із трагічною строфою «Зелений рясте, білий платочку, зажди, зажди мене, синочку». Трагічної, слабкої на голову після смерти сина матері автор не засуджує за звичаєм інших радянських авторів. Виводить її співчутливо, із глибоким розумінням горя, що його вона носить у собі.

На весь зріст постав Євген Гуцало у своїх оповіданнях, друкованих протягом 1962 року, особливо ж в оповіданні «Олень Август», що появилася в «Літературній газеті» за 23 січня 1962. Герой цього оповідання школяр Женя. Вертаючися із школи, він потрапляє на знімання фільму серед вулиці і зустрічається з режисером Альтовим.

Захопивши хлопчину обіцянкою узяти його грати в кіно і запаливши його і уяву задумом фільму про «Оленя Августа» — хлопчика, що рятує в тайзі золотошукачів, режисер висаджує потім притьмом Женю із своєї машини, роздратований тим, що в хлопчика справді живе поетична фантазія, що він вміє бачити те, чого немає, і спостерігає вифантазованих оленів серед жовтих глинистих ям міського будівництва. Обдурений і майже викинутий з авта, Женя вертається додому спочатку приголомшений і розгублений, але потім його зачаровує ідея, що він гратиме «Оленя Августа» сам, що врятує золотошукачів і зробить таке кіно, що всі аж ахнуть від здивування. З розпаленою уявою, веселий іде він додому і в найглухішому місці старого парку йому назустріч виходить «багато мовчазних весняних оленів». Оповідання написане оригінально, з добрим знанням дитячої психології. Але ж у ньому є справді моменти, що могли викликати невдоволення «деяких товаришів» з-поміж радянських літераторів. Вертаючись додому із школи, Женя співає. Алеж це «не була та пісенька, яку часто виконують під час збору піонерських загонів». Він галасує «про те, що двірники рубають лід, що в струмках, які течуть вздовж тротуарів, купаються смішні та хмільні горобці...» Він вигукує «щось і про тих зустрічних дівчаток, які проходили мимо в розстебнутих пальтах, з грубуватим рум'янцем на щоках; зараз вони здавалися йому ще більш дивакуватими й гідними зневаги, ніж будь-коли». Та й постать виведеного Гуцалом в цьому оповіданні режисера Альтова досить негативна. Це типовий радянський кінороб без фантазії й розмаху. Його сповняє досадою те, що малий його супутник вміє уявити, вміє бачити те, чого немає, його пронизує гостре почуття неприязні на думку про те, що, «можливо, оцей школяр з порваним портфелем, обдарований тим, чим наділені справжні майстри». І не зважаючи на те, що сам він, Альтов, свідомий своєї містецької недолугости, що «у своїй творчості він не вміє фантазувати», він залишає сповненого творчої і живої фантазії хлопця серед вулиці, зламавши дану йому обіцянку і вирішивши, що «в нього немає ніяких даних» зніматися в кіно. Як «Олень Август», закінчується і друге оповідання Євгена Гуцала, його «Морська новела», надрукована у «Вітчизні» за січень 1962. Впливши у розмову двоїх дітей про море життєву драму їхніх батьків, автор залишає їх серед села, в якому не було ні моря, ні великого ставка, а протікав тільки дрібний, сумно-зеленкуватий ручай, алеж наділяє їх вмінням бачити й уявляти, що велика біла хата під стріхою «то вже була не хата, а велика бурунчаста хвиля, а за нею зводились не хати, а нові хвилі, і вже шуміло море, хлюпаючи тривожно й холодно по садках, а вони обоє стояли на березі». Цими своїми основними мотивами обидва оповідання Є. Гуцала ідуть в цілковитий розріз із соцреалістичним спрямуванням колгоспно-виробничих оповідань із життя дівчорі інших радянських авторів, повних фальшу і лакування. Цікаві своїми композиціями і сюжетами два дальші оповідання Євгена Гу-

цала. В оповіданні «У полях», (друковане у «Дніпрі», за березень 1962) на тлі дитячих переживань післявоєнного часу виведені дві трагедії повернутих із війни вояків, одного, що, вернувши цілий і здоровий, застає спалену рідну хату й матір з одірваною рукою і незабаром сам гине, орючи поле, від розірваної міни, і другого, що, повертаючи до села, зустрічає на підході до нього в юрмі сільських дітей збожеволілу від одержаної ще під час війни вістки про його ж смерть свою молоду дружину Гальку. В сюжет другого оповідання «Хай собі цвіте», що його героїнями є мати й донька Галинка, Євген Гуцало поклав два моменти: несподівані материні спостереження, що розцвіла вперше самотня вишенька під вікном їхнього мешкання, і її ж раптове усвідомлення, що й донька її вже інша, як тоді, коли входила до кімнати, що й вона розцвіла для весни, життя, любови.

У своїх оповіданнях Євген Гуцало виявив себе майстром психологічної, в імпресіоністичному жанрі новели і, не зважаючи, на свій молодий вік зайняв одне з перших місць між сучасними радянськими прозаїками. До біографічних даних Євгена Гуцала, наведених в нашій статті про модерну поезію на Україні, треба додати, що народився він в селі Старий Животів на Вінничині, закінчив Ніженський педагогічний інститут, працював у газетах «Ленінське плем'я» у Вінниці, «Нове життя» в Нестерові (кол. Жовква) на Львівщині і «Комсомолец Чернігівщини». Тепер працює в редакції київської «Літературної України», і книжку його оповідань «Люди серед людей» опублікувало видавництво «Молодь». Пише багато, має оповідань на три нові збірки, одну повість вислав для друкування в харківському «Трапорі». Час і його нові твори покажуть, чи і наскільки молодий прозаїк зможе зберегти свою оригінальність і свіжість, свою відрубність від соцреалістичної сіризни.

Найбільш оригінальний і новаторський у своїх мистецьких пошуках поміж молодими прозаїками — 22-літній студент-історик Київського університету Валерій Шевчук. Близьчі біографічні дані про нього, зокрема про його походження, покище не опубліковані, невідомо теж, коли почав писати і де були надруковані перші його твори. З огляду «Літературна творчість студентів», поданого в часописі «Молодь України» за 31 березня 1962, можна дізнатися тільки, що в стінгазеті «Заспів», органі київської університетської студії, було надруковане якесь не назване оповідання початківця В. Шевчука і що це оповідання зазнало нищівної критики в рецензії студента четвертого курсу історико-філософського факультету І. Варави, вміщеній п. н. «Що йому хочеться?» в газеті Київського університету «За радянські кадри». Автор рецензії називає героя твору Шерчука «пасивним спостерігачем життя, сіренимким міщанином, який дивиться на все крізь темні окуляри» і засуджує Шевчука за те, що він подає «зображення нашої дійсності через скороминущі настрої „одинокі душі“, відірваної від суспільства». За словами рецензента «таке зображення дійсності дуже нагадує твори західних письменників-імпресіоністів ми-

нулого століття, які прагнули до змалювання життя не в його проти-річчях, а в натяках і символах, таємних переживаннях самотньої душі, відокремленої від суспільства людини.

У своїй творчості Валерій Шевчук, якщо судити із відомих ширшим читацьким колом чотирьох його новел, надрукованих київською «Літ. газетою», пізніше «Літ. Україною», перебуває під міцним впливом не так імпресіоністів минулого сторіччя, як радше модерністів цього, ХХ століття, Гемінгвея, Белля, Селлінджера, як це ствердив Л. Новиченко й інші критики. Вплив західньої новелістичної техніки особливо ж помітний в оповіданні Валерія Шевчука «Мій батько надумав садити сади». В цьому творі подає молодий автор спостереження й роздуми сина про батька, який починає старітися і вирішує посадити сад і встановити по довгих роках неуваги до росту й розвитку сина, ближчий, справді вже батьківський, контакт із ним. Головніші ремарки в цій інтересній новелі подані великим шрифтом і це, мабуть, теж поруч із незвичайною композицією і сюжетом новели роздратувало непризвичаєних до такої екстравагантції критиків. Показовий теж факт, що саме ця коротка, всього тристорінкова, новела привернула загальну увагу і зазнала гострого засудження з боку партійно-режимних літераторів.

У ставленні до своєї творчості і конечности шукання нових можливостей вислову Валерій Шевчук, початкуючий, але уже цілком зрілий прозаїк, безкомпромісовий і додержується твердо обраного ним шляху. Не зважаючи на напади, що їх зустріли перші його друковані виступи (і в студентській стінгазеті «Заспів» і в «Літературній газеті»), молодий автор подав до «Літературної України» нові три новели, написані в подібному, незвичайному, як на радянські умови, жанрі. Надруковані в числі 15 за 20 лютого 1962 під спільним заголовком «Любов, літо, осінь» ці новели «Не співайте мені сеї пісні», «Жовтень, місяць, сад», «У дощовому присмерку», особливо ж перша із них, викликали знову гострі напади проти їх молодого автора, зацитовані уже частинно вище в реферуванні квітневого обговорення молодої прози. В новелі, що її назва «Не співайте мені сеї пісні» характеристична для її змісту і спрямування, Валерій Шевчук описує прогулянку по місту й за місто з дівчиною Катею, висловлюючи при цьому досить еретичні з погляду партійних комісарів думки. Герой цього твору прагне вповні користати з життя («Коли життя підсовує нам щось хороше і навіть чудесне, то на якого біса нам його пропускати»), викликає усяких «гігієністів», не тільки медичних і моральних, але й соціальних, протестує проти «надмірного піклування» молоддю, бо воно ображує людину (цей сміливий погляд не вагався повторити Валерій Шевчук також і під час суду над його творами, що відбувся з початком квітня 1962 в секції СПУ «по роботі з молодими») і мріє про те, як це було б чудесно, коли б не було «наважоло безлічі стін, видимих і невидимих, потрібних і непотрібних»

і «як це прекрасно було б жити в скляних прозорих будинках: хай дивляться, хай дивляться всі, я нічого не ховаю...»

В черговій новелі «Жовтень, місяць, сад» теж мова про зустріч і прогулянку міським садом двоїх молодих людей, Петра й Тані. Їх переживання і роздуми подані двопляново — те ж саме зображене різно в спектрі бачення окремих індивідуальностей. Вражає новизною не тільки сам цей технічний засіб розповідної побудови. Своїм змістом — протиставленням переживань і міркувань Петра й Тані — міщанству їх оточення, зокрема сусідів і друзів та подруг, новеля Валерія Шевчука досить несподівана, як на радянські умови. Подібно, короткими штрихами, з об'єктивної і ніби холодної відстані написаний теж й образок «У дощовому присмерку» про вечір троїх людей — доньки, сина й матері, троїх різних і водночас однакових, що сидять у кімнаті і слухають ніким не написаної музики, що її плете дощ за вікном. Слухаючи цієї музики, стверджує автор, — «вони розуміли її і мовчали. І це мовчання було теж частиною цієї музики, частиною згадок і переживань. І це мовчання говорило про четвертого, який міг бути тут і якого не було». Таким недосказаним акордом закінчується образок Валерія Шевчука.

Обговорені тут твори — це все із надрукованої, доступної нам творчости Валерія Шевчука. Оригінальність і сміливість молодого автора в його мистецьких пошуках ставить його на чоло всієї радянської модерної прози. Якщо його не зігнуть, не примусять іти в ногу, в строю з усією «спілчанською» сіризою, українська література матиме свого Гемінгвея. Завдатки для цього — відвага, принциповість і безкомпромісність у Валерія Шевчука є. Може й тому його не наділили ще й досі, як інших його однолітків, привілеєм членства в Спілці письменників України.

Багато надій на цікаву й оригінальну постать в українській прозі подає теж і талант Володимира Дрозда. Народжений 1939 року в селі Петрушин на Чернігівщині В. Дрозд є тепер, 1962 року, студентом третього курсу факультету журналістики Київського державного університету. Належить до комсомолу. Виступив із першими своїми речами, мабуть, у студентських часописах, стінгазетах і багатотиражках, але вони для ширшого читача залишилися неприступні.

Перше оповідання Володимира Дрозда з оригінальною назвою «Голубий попіл», друкване в «Літературній газеті» за 23 січня 1962, уже цілком зріле, написане вправною рукою. Сюжет його із ще до-революційного побуту, і молодий автор виявив добре знання села і його людей. Герої твору вдова Ганна і її пасинок Юрко, якого тяжко б'є батько Степан і яким вона, мачуха, не цікавиться, не піклується. Після спричиненої Юрком пожежі, в якій пропадає Степанове господарство і її материнська скриня з дівочими і вдовиними достатками, Ганна, розлючена втратою, наважується закатувати Юрка, алеж

зупиняється перед його, згорненою в клубочок серед картоплиння по-статтю, з обличчям посмугованим невисохлими слізьми. Ганна сповняється глибоким почуттям материнства і здобуває вже синівську любов Юрка, якого вона, рятуючи перед гнівом батька, відносить на друге село. Несучи його, радісна і смілива перед пам'яттю свого першого чоловіка Андрія, від якого вона теж хотіла мати сина Юрка, Ганна із Степановим Юрком на руках засинає і їй сниться «попіл, голубий, мов Юркова сорочка».

Багато інтересу викликає і повість Володимира Дрозда «Люблю сині зорі», надрукована в журналі «Дніпро» за лютий 1962 року разом з двома іншими, менш цікавими оповіданнями. Своєю конструкцією повість Дрозда нагадує новелю Валерія Шевчука «Жовтень, місяць, сад». Вона — багатоплнова, складена з розповідей комсомолки Ірини Володимирівни, яка втрачає батька і мусить важко працювати на утримання хворої матері і малого брата, Юрія Ананійовича Кічи, секретаря міськкому комсомолу, та будівельної робітниці Валі, вразливої на красу і добро сільської дівчини, що помирає від важких опечень, яких вона зазнала, рятуючи під час пожежі селянську дитину і статки. В кінцеві розділи повісті вплетений ще діалог Іри Володимирівни з померлим батьком Аркадієм і лист комсомольця Андрія Кириєнка, засланого на неспричинене ним «хуліганство» в «далекий край». Повість «Люблю сині зорі» написана правдиво, з добрим знанням комсомольського життя і характерів героїв, комсомольців і робітників, і своєю життєвою правдою, непідробленістю і нелакованістю відрізняється основно від усієї іншої радянської літературної продукції із життя комсомольської молоді. З того погляду ця повість куди більш реальна, як усі нуднувато-солодкаві витвори на тему комсомольських поривань і подвигів. Позитивні герої цієї повісті — Іра Володимирівна, Андрій Кириєнко і Валя ненавидять гарні слова і фрази («Ненавиджу красиві слова, ой, як ненавиджу» — заявляє Іра), неправду, фальш, байдужість і безсердечність. Негативний герой повісті — Юрій Ананійович Кіча, секретар міськкому комсомолу, цілковита їм протилежність. Він активний, алеж закоханий у свою організаційну вагомість. Цілими роками він не додає, не цікавиться життям прибиральниці свого ж бюро з сухим і землистим обличчям, злиденної матері п'ятьох дітей. Іру Володимирівну, комсомолку, що втратила батька і потребує праці й заробітку, щоб утримати родину, він посилає на найважчу роботу виховательки в робітничий гуртожиток, хоч міг би її влаштувати на легшу — в бібліотеці чи міськкомі, і потім ще й залицяється до неї, хоч вона від роботи і журби за хвору матір ледве держиться на ногах. Безсердечність цього комсомольського бюрократа, що «ніколи не задумувався над істинами, за які бореться і яким віддає молодість», доходить вершка, коли він відмовляється передати в шпиталь вентилятор із свого бюро для охолодження смертельно пораненої будівельниці Валі. «Чесний перед

партією», Юрій Кіча прозирає тільки після догани за бездушність, за-вляючи, що не хоче бути мильною булькою, що прагне бути людиною.

Інтересна, варта дослівного зачитування згадка Іри Володимирівни в її початковій розповіді про ферменти серед радянської молоді. «У нас в інституті є кілька студентів, яких чомусь прозивають нігілістами. Мені подобається з ними сперечатись. Хай вони багато в чому помиляються, зате вміють думати. Це так хороше, коли люди мислять, а не зазубрюють сліпі правила на всі випадки життя. У такі хвилини аудиторія стає схожою на маленьке озеро, в якому буревійний вітер підняв хвилі. Вони гуляють між столами, трощать закони і закостенілі традиції (всі підкреслення наші! — Б. К.). Іноді перемагають вони, засипаючи мене жменями в'їдливих запитань, на які я не в силі відповісти». За батькового життя порятунку від цих «нігілістичних» запитань і викликаних ними сумнівів Іра Володимирівна шукала в батька. Вона гарячилась, кричала, крила свого опонента доказами своїх недавніх супротивників і здавала позиції, розтрощена батьковими короткими логічними відповідями. Порятунку в батька шукає Іра і після його смерті, розмовляючи з ним в нічній самоті і пригадуючи йому, що і його «віру вже раз хотіли надломити»...

Як мотто для своєї повісти Володимир Дрозд поставив слова « — Чому саме сині? — Бо сині — найгарячіші». Помираючій від важких опечень молоденькій вродливій Валі, яка знає, що «є зорі червоні, білі і сині» і що «найгарячіші — сині», уявляється золотистоголубе небо, і вона вітає його останнім викликом-зідханням: «Навіщо темінь? Хай палають сині зорі. Я любила...» Розмовою живої і непокірної, уважної до людей і їх горя і радости Іри Володимирівни і бунтівливого, алеж чесного й відвертого комсомольця — «хулігана» Андрія Кириєнка про любов до синіх зір так і закінчується повість Володимира Дрозда, що їй він дав багатомовну назву «Люблю сині зорі».

До синіх зір, справжнього, людяного — національного і світового мистецтва — пориваються й інші молоді радянські прозаїки, що їх творчість зафіксована покищо в кожного тільки одним-одиноким надрукованим прозовим твором. Основним мотивом образка «Осіннім автобусом», надрукованого в «Літературній газеті» за 23 січня 1962, що його написав найвидатніший із сучасних молодих радянських поетів Іван Драч, автор «Ножа в сонці», є щире, глибоке співчуття до людини, до її радости й горя. «І думалось, — вставляє Іван Драч ремарку у свій образок, — як людині важко самій носити цілий оберемок сміху, присипаного тихою глибинною печаллю, як вона боїться його розтрусити сама і завжди простягає комунебудь наївне, прогіркле землею, оце порепане „А я його за вуса...“ І тоді стає образливо за себе. Бо навколо дримає ніч, а ти не несеш і пучка чужого сміху...» Гуманним почуттям не тільки до людей, але й до викину-

тої на берег морської медузи, сповнений етюд «І люди помиляються» (надрукований там же, в «Л. Г.» за 23 січня), що за нього автор — Юрій Коваль, студент другого курсу Львівського державного університету, зазнав суворой критики і з боку радянських літераторів і читачів. Побиваючи важкою каменюкою хвилю, він відносить помираючу медузу далеко на глибинне плесо моря, наказуючи їй — «триматися подалі від берега» і «не бути такою довірливою» — подібно, як це зробив у своєму вірші про Велику Ведмедицю Євген Гуцало, до раджуючи цьому символіві молодой поезії оберігатися сузір'я Гончих Псів. З глибоким співчуттям до людей і зневагою до псевдогуманности написане й оповідання Федора Бойка «Ескімос», про американського інженера, що вирятував молодого ескімоса із замерзлой ріки, і кинув йому навіть сірники, але не пустив у хату, щоб він міг загрітися, врятуватися від наслідків льодовой купелі й морозу. Ближчих даних про цього молодого прозаїка покищо немає, відомо тільки, що він початківець й у своїх висловлюваннях під час зібрання критиків наприкінці травня 1962 року проявив разом з початківцем М. Холодним «несерйозне ставлення до читача», який, мовляв, «не може всього зрозуміти». Алеж із своїм оповіданням «Ескімос» Федір Бойко виступив разом з іншими молодими прозаїками в «Літературній газеті» за 23 січня 1962 і це, як і сюжет і спрямування його оповідання, і його сміливий виступ в обороні «незрозумілого новаторства», дають нам право зарахувати і його до плеяди молодих радянських прозаїків-модерністів, що її творять Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Іван Драч і Юрій Коваль, усе сміливі новатори форми і змісту, закохані не в червоні чи білі, але в сині — найгарячіші — зорі майбутнього.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ: З ПОДОРОЖІ НА МАЛЬТУ

(Закінчення)

В названій статті Гр. Лужницький подає за Онацьким теж цікаву вістку про те, що Є. Деслав досліджував архіви на італійській і французькій Рів'єрі і ствердив, що на початку XVIII ст. в Морській школі ордену Мальтійських лицарів вчилися козацькі старшини, які прибули сюди з України, як і українські старшини з Мазепинської еміграції. Вони виступали в більшості як «шведи», тобто мали шведські прізвища, щоб не завдавати дипломатичних клопотів Ордену. Тому що ця справа має, так би мовити, «ономастичну закраску», я вирішив використати своє перебування на Мальті на те, щоб перевірити згадані козацькі і «шведські» прізвища. На щастя, збереглися списки всіх приїжджих на острів Мальту в XVII й XVIII сторіччях. В архіві Королівської бібліотеки можна дістати й студіювати оці списки. Я сидів над ними два дні з результатом — нуль. Ніяких козацьких-українських чи «шведських» прізвищ не вдалося ствердити в портових щоденниках. На архіви на французькій і італійській Рів'єрі мені не стало часу, і так уся справа козацько-шведських імен покищо висить у повітрі. Правда, проф. Аквіліна, на моє прохання, обіцяв зайнятися слов'янськими прізвищами на Мальті (напр., Дмитрович та ін.) та опрацювати їх для серії УВАН — Назвознавство. Можливо, що це кине деяке нове світло на цілу справу. покищо ми не ризикуємо ніякими гіпотезами на цю тему за винятком однієї: здогаду про генезу історичної пісні, в якій згадується Мальта. За проф. Є. Онацьким ця пісня звучить:

Ой, повійте, вітри, та все низовії...
Ой бідна наша головонька,
А що не вкупі сіли,
Що не вкупі сіли та й пісні запіли:
Один у москаля, другий у турчина,
Третій у мальтиза служить за одержу,
І той гірко плаче за польську межу:
— Ой, ти, москалю, ерегичний сину,
Запропастив Польщу, ще й нашу Україну!...

(«Укр. мала енциклопедія», кн. VII, 1960, стор. 901)

Ця пісня нагадує композиційно відому поему, приписувану І. Мазепі, «Всі покою щире прагнуть».

Вона виникла щойно в XVIII сторіччі, точніше — після збурення Січі в 1775 році. Частина запорожців залишилась тоді під Росією, частина поселилася в гирлі Дунаю під Туреччиною, а частина, мабуть, дісталася до «мальтиза», тобто під протекцію Великого майстра.

В пісні вражає вислів «служить за одєжу». Коли розуміти його правильно, тоді виходить, що запорожці були допущені як наємники-мерценарії до ордену, мали забезпечене повне утримання, а заплата за їхню службу була пишна й дорога мальтійська «одєжа», що включала не тільки основні репрезентативні частини з дорогих матеріалів, але й повне озброєння — військовий виряд. Про те, що в Мальтійському ордені були військовики-наємники, свідчать історики, а деякі з них, напр., Шікльона — добачають у них одну з причин його упадку. (Як відомо, орден у 1798 році був змушений перенести свій осідок із Мальти і з того часу перестав грати ролю політично-мілітарної сили на Середземному морі).

*

Коли всі повищі міркування на тему взаємин Мальтійського ордену з Україною мають виключно гіпотетичний характер, деякі факти висвітлені вже в науці, і їх можна згадати тут власне як факти, не як здогади.

Насамперед йдеться про історію т. зв. Острозької (чи «Волинської») пріорії Мальтійського ордену, що її заснував князь Микола Радзівіл, одружений з Евфемією, дочкою князя Івана (т. зв. «Януша») Острозького. Цій справі присвячували увагу історики досить часто напр., Флянден, Кавалеро, Щесняк, Шікльона, Де Журнель, Шермергорн, Сміт та інші. Останньо присвятив їй увагу проф. А. Велла (Andrew Vella), з яким я мав приємну зустріч 4. 6. 1962, і ми довго дискутували на цю тему. Проф. Велла дав мені м. ін. конспект своєї праці про взаємини між Мальтійським орденом і Сх. Європою, що їх він починає від Петра I, точніше — від приїзду Бориса П. Шереметева, Петрового представника, на Мальту 1697 року у шпигунських цілях: Шереметев і його «посольство» мали наказ від царя прослідити й ознайомитися з фортифікаціями на Мальті, головне з фльотою ордену, а офіційно мали ніби переговорювати з орденом в справі спільної акції проти Туреччини. З цієї подорожі нічого, крім шпигунства, не вийшло.

В 1789 році, після конфіскації дібр Острозької пріорії ордену, в зв'язку з поділом Польщі, орден вислав свого посла Саргомосо до Катерини II. Цариця поставила тоді деякі вимоги ордену, м. ін. вимогу вільного в'їзду царської фльоти до мальтійських портів, право мати свого представника при ордені, т. зв. шарже д'афер, та ін. Великий майстер Пінто відмовився піти назустріч вимогам Катерини II, тим самим залишаючи неполагодженою справу острозьких дібр оренду. Та Катерина II не переставала цікавитися Мальтою. Вона вислала туди свого довіреного Кавалькабо ніби для передачі свого портрета, а на ділі для диверсійної роботи. Він мав завдання контактуватися з противниками Великого майстра і в слушний момент до-

помогти царській флоті захопити острів при допомозі мальтійських мальконтентів. Кавалькабо «працював» на Мальті близько п'яти років, доки його не арештовано й не виселено з острова. Єдиний слід цього епізоду — маєстатичний портрет Катерини II роботи нашого земляка Дмитра Левицького (1735-1822) з підписом: «И мечъ твой лаврами обвить необнаженъ войну пресѣкъ». Цей портрет досі висить у репрезентативній «Багровій» залі орденського палацу в Валетті й не тільки нагадує собою «мирові» заміри цариці, але свідчить про українські сліди на Мальті: «Писаль Левицькій 1787 году».*)

Острозької справи не полагодили за життя Катерини II. Щойно її наслідник Павло I, при допомозі нашого земляка О. Безбородька й кн. Куракіна, заключив договір з орденом, що реституював і реорганізував Острозький відділ ордену.

Як подає проф. Є. Онацький, тоді ж ішла мова про можливість створити осідок козацького коша в зоні Середземного моря. Але цьому проєктові протривилася Англія й вислала ордену ноту, мовляв, «Уряд їх Королівської Величності вживатиме всіх відповідних заходів, щоб не дозволити на приявність козаків у зоні Середземного моря» («Мала Українська Енциклопедія», цитоване місце).

*

З Острогом на Волині пов'язана Мальта не тільки історією організаційної експансії свого ордену. В архіві Королівської бібліотеки в Валетті зберігається цінна пам'ятка староукраїнського друкарства — Острозький псалтир із другої половини XVI століття (1580). Це один із перших друків на Україні, поруч славної Острозької біблії з 1581 року. Він був у частому вжитку, як вказують на це перші картки, дописані чітким письмом рукою; вони були знищені частим вживанням. Разом із Псалтирем оправлені дві інші рукописні пам'ятки: Молитовник**) і Мінея — приблизно з того самого часу (XVI ст.). Вказує на це той сам почерк і форма букв, а також і спільна оправа. На третій сторінці обгортки є різні (нечіткі) дописки, між ними й згадка про якогось «Василя Вука Милована» (серба), що, може, був останнім власником книжки перед тим, заки вона дісталася на Мальту.

Вперше я побачив цю «Мальтійську трилогію» (Псалтир, Молитовник і Мінею), працюючи в архіві Мальти 1. 6. 1962. Я поробив відповідні нотатки й подав характеристику всієї пам'ятки бібліотекареві, д-рові Депаскуала. Він обіцяв зробити мікрофільм із цієї пам'ятки й переслати його для дальших дослідів до Вінніпегу. За нашими відомостями, досі ніхто не займався нею, і тому вартість її, головне обох рукописних частин, велика. З усіх знахідок на Мальті ця дала мені найбільше приємности та вдовolenня і лежала весь час на моему столикові в архівній робітні.

* Інший портрет Левицького, без підпису, з постаттю царевича Павла I зберігається в Королівській бібліотеці. В обох випадках треба було пояснювати, що Левицький один із визначних українських малярів XVIII стол.

***) «Твореніє Хрістофора Патрікія» — наголовок рукопису.

Коли не згадувати інших справ, як, наприклад, інтерв'ю в місцевому радіо на тему моєї подорожі по-англійськи й мальтійськи (4 червня 1962), контактів з багатьма інтелектуалами, ствердження факту, що один з мальтійських уродженців висвятився на греко-католицького священника і вивчає українську мову (заслуга архієп. Івана Бучка, що був на Мальті в 1958 році у зв'язку з розповідями про «мовчазну Церкву») та ін., наведеними вище фактами вичерпуються мої відомості про мальтійську україніку. Додам тільки, що, крім деяких видань УВАН з Канади, пересланих у 1958-61 рр. до університетської бібліотеки на Мальті, ніякої іншої друкованої україніки ні в університеті, ні в Королівській бібліотеці немає.

Ще один (котрийсь там із черги) сумний факт — причиною до нашого «культурного амбасадорства» й «ширення правди про Україну» у вільному світі, про яке так багато говориться й на яке збирається стільки фондів...

І ще один (котрийсь там із черги) причиною до особистої філософії — «що зробиш, буде зроблене...»

В невеселому настрої доводилося відлітати з мальтійського ультра-модерного аеропорту «Люка» (1958) прекрасного соняшного ранку 5 червня, р. Б. 1962.

MELITA INVICTA

З усіх епітетів, що ними щедро обдаровували Мальту впродовж сторіч усі, хто її бачив, на першому місці можна поставити «Мальту непереможну». Це торкається не її мілітарно-політичного минулого, бо ж історія показує, що цей острів «перемагали» і фінікійці, і «*exercitus Romanus*», і араби, і нормани, і Наполеон, і, врешті, (1800) Велика Британія. Непереможність Мальти в чому іншому. Як один із Середземноморських ключових островів, як точка опору між континентами, як ізольований геополітичний мікрокосмос на перехресті цивілізацій — Мальта не тільки зберегла свою індивідуальність, розвинула високий життєвий стандарт, але досягнула окремішнього статусу модерної нації з багатогранним себевиявом так у ділянці матеріальної, як соціальної і духовної культури. Здається, що історичні бурі й завірюхи, економічно-політичні зміни, культурні схрещення й етномовні наверствування — усе це тільки сприяло мальтійському тубільцеві оформити себе історично, загартуватися в твердому змаганні бути собою й завершити еволюційний процес окремішнього національного доспівання. Правда, геополітичний момент ізоляції сприяв цьому всьому, але не був вирішальний. Мальтійці не без слухності можуть повелічатися, що з дотеперішнього історичного буття вони взяли й дали максимум і в даний історичний момент змагають до максимуму — окремого визнання в схемі Британського комонвелту — єдиної позитивної й реалістично-можливої метаморфози із статусу

«колонії», до «співзалежної» («інтердепедент») одиниці в британській різнонаціональній спільноті народів. Мальта йде непереможно до цієї розв'язки, і треба думати, що в недалекому майбутньому мальтійська автономія, забезпечена конституцією, стане дійсністю. 320-тисячна нація засяде в «народів вольних колі» і буде суверенно рішати свої справи, даючи свідоцтво, що є різниця в західньому розумінні цієї справи й східній концепції національної суверенності (приклад УРСР).

А тим часом непереможна Мальта перемагає сама в багатьох ділянках національного життя:

В політичному — як вище.

В економічному — розбудовою варстатів праці, піднесенням хліборобства країни, збільшенням експорту, а теж — нікуди правди діти — еміграцією надвишки населення і, врешті, туризмом.

В соціально-здоровельному — високим стандартом здоров'я (не тільки в висліді здорового клімату, але й санітарно-гігієнічних умов), перевагою приросту над смертністю населення, вільною лікарською службою, кількістю шпиталів і клінік тощо.

Деякі ділянки збірного національного життя заслуговують окремої уваги. Між ними на першому місці треба поставити культурне й наукове життя.

Для піднесення культурного життя на Мальті існує окремий Інститут культури, що має завдання підтримувати й плекати такі речі, як концерти, балет, виклади, вистави, фільми, краєзнавчі подорожі й т. п. Подібні завдання має й Британський інститут у Валетті. У 1920 році засновано «Гха-да тал-Кітїба тал-Малті» — товариство мальтійських письменників і журналістів із завданням плекати й розвивати літературу мальтійською мовою. Одна з головних заслуг цього товариства — устійнення правописних правил мальтійської мови. В своїй основі мальтійський правопис — латинський, використовує латинську абетку для скомплікованої вимови мальтійських звуків, напр., латинське «кв» (q) для т. зв. сильного гортанного змику (гострого вивуку), triq = trī' — «вулиця». Сьогодні на Мальті не існують т. зв. правописні непорозуміння; школа, преса, література має один правопис, затверджений департаментом освіти мальтійського уряду. Коли йдеться про мальтійську мову, то ту не від речі буде згадати наукові заслуги проф. Аквіліни, що в 1959 році видав книжку: «Структура мальтійської мови — студія в ділянці мішаної граматики й словника» (по-англійськи) — наріжний камінь мальтійської мови й культури. Тепер проф. Аквіліна працює над мальтійським фолкльором, зокрема над народними приповідками. В одній із опублікованих праць на цю тему він притягнув широкий порівняльний матеріал, в тому числі й український (м. ін., він дуже жалкував у розмові, що досі немає англійського перекладу багатющого українського матеріалу в цій ділянці).

Для української кількомільйонної діаспори, а зокрема для української 500-тисячної групи в Канаді, буде цікаво довідатися, що в

1960 році вийшла накладом Оксфордського університетського видавництва «Мальтійська антологія» за редакцією проф. А. Й. Арберрі, в якій поміщено вибір мальтійської поезії й прози в англійському перекладі. Мальтійський чоловічий поет Дун Карм перегукується з Шевченком, коли пише:

Але наша пісня не вмере, не загине . .
 Бо пісня поета безсмертна.

(Стор. 217)

Коли ми подбаємо про видання української літературної антології в англійському перекладі, якщо не в Оксфордському, то хоч у якому б не було університетському видавництві? . .

Інтелектуальне життя країни зосереджується в Королівському університеті Мальти, що, хоч невеликий своїми розмірами (близько сотні викладачів й понад 300 студентів), належить до найстарших університетів Європи й визначається високим стандартом студій. Крім філософського факультету, що його очолює як декан проф. Аквіліна, існують факультети богословських наук, права, медицини й технології. В університеті є бібліотека з недостатньою — як уже сказано — українською. Української чи слов'янських мов тут не вивчають, хоч проф. Аквіліна зацікавлений ними, а королівський бібліотекар д-р Депаскуала знає російську мову і може також прочитати українські титули і прізвища авторів . . . В університетських колах помітно збільшене зацікавлення сходом Європи, але воно покищо обмежується ділянками політики, географії, а головне історії (проф. Велла, архівар Галеа), з окремою увагою до взаємин Мальти із «Росією».

Невідомо, чи це подих старовини й відблиск глибоких передісторичних рис характеру, чи вплив вікового перебування на острові Ордено, мальтійці при всій своїй цивілізованості й високому стандарту культури дуже, якщо не надзвичайно, релігійна нація. Побожність — одна із основних, конститутивних прикмет мальтійського світогляду й характеру. Вона проявляється не тільки у внутрішніх потребах людської душі — бути в зв'язку з Богом, але в багатьох назовних, щоденних ознаках. Може, й ніде на світі немає такої чисельності населення в богослуженнях по церквах і каплицях, найрізніших церковно-релігійних установ, організацій, клубів, такої кількості церков, каплиць, хрестів і духівництва. Цікаво було стрінутися з о. д-ром Борджією, парохом греко-католицької парафії на Мальті; він вияснив, що хоч його парохія невелика, проте дуже давня, початками сягає приїзду Мальтійського ордену на острів. Власне один із греко-католицьких священників, о. Міфсуд-Монтанаро вивчає українську мову й український обряд (на жаль, в час мого перебування на Мальті його не було, був у Святій Землі).

Побожність мальтійців якась спонтанна, органічна. Вона однаково стосується молодшого, як і старшого покоління. Так як в україн-

ському бойківському селі в горах перед війною, так і тут, усі без винятку вітають священика поцілунком у руку. В кожному автобусі є ікона з засвіченою лямпадкою, що горить удень і вночі. Дуже часто перед автобусовим шофером є декілька образків із святими (звичайно — пам'ятки з прощі), а в одного (в напрямі Сліми — передмістя Валетти) ці образки закривають передню шибку автобуса... Подібно з домами: майже кожен має свого патрона й перед ним горить лямпадка, здебільшого над входом. Багато вулиць імені такого й такого святого чи святої... Дуже часті празники для відзначення патронів церкви (в самій Валетті понад 200 церков!). При такому релігійному насиченні (один із священиків слушно порівняв це з середньовічною системою аскетизму) нічого дивного, що майже все публічне життя кероване, офіційно й неофіційно, католицьким духовенством, світським і чернечим. Між черницями вперше мені довелося стрінути півчерниць, тобто членок ордену, що не вимагає постійного перебування в монастирських мурах; ці півчерниці можуть жити приватно в своїх домах чи при родинях, а все таки належать до свого чину й носять свою чернечу рясу.

У зв'язу з релігійністю високий моральний рівень населення. Власне тому не можна порівнювати такі портові міста, як недалеко Палермо чи Неаполь із Валеттою. В цій останній не мусите уважати на свої клунки чи кишенью... Не видно жебраків із простягненими руками... Ціна в готелі буде та сама і ранком і ввечорі... До рахунку в ресторані ніхто не дораховує дати: Р. Б. 1962... Візник на вулиці має ту саму ціну і не знизить її за п'ять мінут... і т. д., і т. д. Тому Мальта залишає у відвідувача якнайкраще враження, і на Середземному морі це один із справжніх «островів» у найповнішому розумінні цього слова.

*

На закінчення хочу скласти подяку декільком особам, що у великій мірі спричинилися до мого успішного перебування на Мальті. Це декан д-р Аквіліна, голова британської ради Мальти — проф. Велла, бібліотекар д-р Депаскуала, архівар Галеа, а зокрема керівник відділу інформації й туризму мальтійського уряду д-р Кассар Пуллічіні. Власне завдяки їх чинній допомозі й справді мальтійській гостинності я за короткий час зміг досягнути те, чого не можна було виконати й за кілька тижнів перебування на цьому прекрасному, соняшному острові.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ІВАН МАЙСТРЕНКО: КРИЗА РАДЯНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Сільське господарство стало Ахіллесовою п'ятою комунізму. Можна прямо сказати, що на сільському господарстві вирішується доля комуністичного режиму, і то не тільки в СРСР, але й в усіх країнах радянського бльоку. Продуктів харчування не вистачає тепер не тільки в СРСР, але й у всій Східній Європі — в Східній Німеччині, в Чехо-Словаччині, в Угорщині, Польщі. Навіть у такій суто аграрній країні, як Болгарія.

У Китаї зірвалася політика «великого скоку» з «народними комунами» в сільському господарстві, і країна переживає велику скруту з продуктами сільського господарства.

Ця спільна криза має безумовно і спільні причини. При чому криза ця, як скажемо далі, не втихає, не пом'якшується, а, навпаки, має явну тенденцію загострюватися. Недавно, на мітингу у Москві при зустрічі з молоддю Куби Хрущов заявив дослівно таке: «Товариші, mine рік-два і ви побачите, що рішення, яке ми прийняли про допомогу сільському господарству, благотворно позначиться на всій економіці країни. Сільське господарство буде підніматися, як на дріжджах» («Радянська Україна», 5. 6. 62). Не треба бути пророком, щоб сказати, що Хрущов помиляється. Уже видні наслідки «прийнятих рішень» на посівній кампанії і підготовці до збору врожаю. Сільське господарство не росте, «як на дріжджах», а опускається далі. Увага всього світу прикута зараз до проблем сільського господарства в СРСР і в усьому комуністичному бльоці.

Як відомо, після смерти Сталіна, в 1953 році на вересневому пленумі ЦК КПРС було виявлено катастрофічне становище сільського господарства СРСР. Тоді було сказано, що за часів Сталіна на сільське господарство не звертали достатньої уваги. Існували низькі ціни на сільсько-господарську продукцію, які не покривали витрат колгоспів і радгоспів. Наприклад, ціни на картоплю не покривали самої тільки перевозки її до міста. Це було деякою мірою виправлене. Заготівельні ціни були підвищені. Сільському господарству було дано більше машин, кредитів.

Проте за кілька років стало видно, що справа йде не тільки про кількісні, так би мовити, заходи, а про самі принципи сільсько-господарської політики. Партія задалеко загналася в удержавленні колгоспів. Ліквідація МТС у 1958 році і продаж сільсько-господарської

техніки безпосередньо колгоспам була великим принциповим історичним відступом сталінської бюрократії, важливим не тільки для сільського господарства, але й для цілої економіки СРСР. Це виглядало як початок нового НЕП-у. Не в розумінні допущення капіталізму, а в розумінні розширення ринку в самій так званій «соціалістичній» економіці. Ця реформа означала банкрутство економічної концепції сталінізму. Не звуження товарообороту і заміна його продуктообміном, як того вимагав Сталін у своїй передсмертній праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», а розширення. Отже розширення й ринку, зміцнення значення грошей, госпрозрахунку, торгівлі і так далі.

Але тут виникло нове протиріччя в радянському комунізмі. Це ж факт, що наближення до комунізму мало б означати й звуження ринку. Тут мав рацію Сталін. Проте Хрущов проголосив перехід розгорнутим фронтом до будівництва комунізму, з одного боку, і... розширення ринку, тобто відхід від комунізму — з другого. Ніхто в СРСР і в КПРС не смів сказати, що це протиріччя означало б банкрутство самого «будівництва комунізму». Я собі дозволю висловити припущення, що, мабуть, перехід до розширення ринкових відносин в СРСР був одною з причин ідеологічного конфлікту між КПРС і КПК. І, може, йдучи на поступки китайцям, КПРС пізніше взялася загальмовувати розширення ринкових відносин і підчищати їхні наслідки. Я маю на увазі боротьбу з приватною торгівлею, з приватниками в колгоспах, з так званими «тунеядцями». А стисло в колгоспах — боротьба з присадибними ділянками, з індивідуальними коровами, боротьба за більші відрахування в неподільні фонди колгоспів, за скорочення продажу колгоспної продукції на базарах і так далі. Фактично боротьба пішла за зведення нанівець наслідків ліквідації МТС.

Дуже важливо тут встановити, що здвиг у принципах сільсько-господарської політики КПРС, здвиг, яким була передача техніки МТС колгоспам, призвів відразу до піднесення сільського господарства. Колгоспи значною мірою ожили. А головне, для них відкрилися щілини в бюрократичній економіці, через які колгоспи полагоджували свої справи, так би мовити, приватним порядком, через ринок. На ринкові діставали потрібні їм господарські матеріяли і через ринок збували рештки продукції. Дійшло до того, що по деяких колгоспах доходи колгоспників стали переганяти зарплатню робітників.

Це також перелякало партійну бюрократію і було одною з причин удару по розширенню ринкових відносин, про що сказано вище. Як видно, навколо цих питань велася велика боротьба в ЦК КПРС. Апогеєм цієї боротьби був грудневий пленум ЦК КПРС 1959 року. Перед цим пленумом постало було питання розширення кооперативного принципу в колгоспах. Передача їм і РТС, а також створення колгоспспілок. Це був би дальший крок у відступі від принципу сталінізму, після ліквідації МТС. Але ця реформа не перейшла. На початку пленуму Хрущов виступав за це. Але резолюції пленуму обминули це питання.

Цілий рік невідомо було, чим же ця боротьба скінчиться. Аж доки січневий 1961 року пленум ЦК КПРС не поставив крапки над «і». На цьому пленумі кооперативний принцип цілком відкинено, і переміг принцип державного керівництва колгоспами. Замість районних сільсько-господарських інспекцій, які керували колгоспами, а також замість різних розрізнених заготівників продукції, була створена складна бюрократична система, на якій я не спинаюсь, бо вона проіснувала менше одного року і була відкинена на березневому пленумі ЦК КПРС цього року.

Тим часом відбувався дальший наступ на права й інтереси колгоспів і колгоспників. Але найважливіше те, що, починаючи від грудневого пленуму ЦК КПРС, який не задовольнив вимоги колгоспів розширити їх права, а створив умови для переходу через рік на дальше державне регулювання колгоспного виробництва, в наслідок цього всього колгоспне виробництво починає ступнево занепадати. Його найбільшим оживленням були півтора-два роки після ліквідації МТС, тобто друга половина 1958 і 1959 роки.

Невдача бюрократичної реформи управління сільським господарством, наміченої січневим пленумом ЦК КПРС у 1961 році, була ознакою, що партійна бюрократія обрала дуже небезпечний для неї шлях. Але це її не стримало. На березневому пленумі ЦК КПРС цього року бюрократія пішла далі по лінії державного загнуждування колгоспів. В особі так званих територіальних виробничих управлінь сільським господарством з парторгми при них, що охоплюють на Україні по 3-4 райони, створене дещо модифіковане повторення досвіду МТС з політвідділами при них. Парторги — це ж і є політвідділи. А ми пам'ятаємо, що політвідділи МТС існували в найстрашніші голодні 30-ті роки. Як і тоді, права районів звужені тепер до мінімуму. Зараз у районах ліквідовані газети, а райпарткоми не знають, що їм робити, бо всю партійну роботу ведуть парторги територіальних управлінь. Це вже остання спроба партійної бюрократії знайти вихід. Далі можливі тільки вдосконалення цієї системи. Як, наприклад, створення при парторгах ще й відділів КГБ, як у 30-их роках були відділи НКВД, які арештовували селян за невихід на працю, за збирання колосків на полі тощо.*)

*) Уже коли була написана ця стаття, Хрущов проголосив новий проєкт управління сільським господарством — ліквідація в недалекому майбутньому теперішніх адміністративних районів, укрупнення їх у межах територіальних виробничих управлінь сільським господарством. Новий район буде дорівнювати в УРСР 3-4 старим районам. Таким чином замість 604 районів в УРСР має бути яких 180. Новий район дорівнюватиме колишньому повітові дореволюційних часів. Поминаючи питання про політичне значення цієї реформи, скажемо кілька слів про її значення в еволюції системи управління сільським господарством. Фактично ця реформа означає замаскований відступ від рішень березневого пленуму ЦК КПРС. Бо в новому укрупненому районі існуватиме райком КПРС, якому підлягатиме теперішнє міжрайонне територіальне управління. Отже Хрущов

Поруч з тими адміністративними змінами в керуванні сільським господарством, робляться великі капіталовклади в колгоспи й радгоспи. Ставиться питання навіть прирівняти капіталовклади в колгоспне виробництво з капіталовкладами в тяжку промисловість, в так звану групу «А» — другий підрозділ: виробництво засобів виробництва для продукції засобів споживання.

Але... Вже можна говорити, що наслідки мізерні, або й ніяких. Хрущов вірив, що вже цього року сільське господарство зробить скок вперед. Припусталося, що, замість восьми з половиною мільярдів зерна в минулому році (і приблизно такої ж цифри в попередні роки, коли все гуццювалося на місці), цього року сільське господарство дасть урожай 10 мільярдів пудів зерна. Вже зараз можна сказати, на підставі наслідків засівної кампанії, що не дасть. Може, при найкращих умовах дасть 9 мільярдів, тобто на яких пів мільярда пудів більше проти минулого року.

З тваринництвом справа стоятиме мабуть гірше. Є багато ознак, що тваринництво СРСР в цьому році також не просунеться вперед, і населення міст і в цьому році сидітиме без м'яса й м'ясопродуктів. Відома постанова ЦК КПРС і ради міністрів СРСР про збільшення заготівельних і роздрібних цін на м'ясо крутло на 30 відсотків. Це вже розпачливі кроки ЦК КПРС.

Але є ще небезпечніші для нього справи. Вони теж лежать в пороках бюрократичної системи. Справа в тому, що в цій системі не можна випрацювати якогось об'єктивного рішення. Це підтверджує історія з Рязанською областю в 1959 році. Ця область за один рік виконала три з половиною річних пляни м'ясозакупок. Область була піднята на щит, секретар її обкому Ларіонов дістав звання героя соціалістичної праці, а десятки працівників області нагороджені орденами. Значну частину своєї промови на грудневому 1959 року пленумі ЦК КПРС Хрущов присвятив досвіді Рязанської області, соромлячи керівників інших областей, що не спромоглися виконати навіть річної пляну закупок м'яса, в той час як Рязанська область виконує три з половиною пляни.

Але за якийсь час галас навколо Рязанської області вщух. Потім було повідомлено, що секретар її обкому Ларіонов нагло помер (ходили

повертається до того, від чого відштовхувався на березневому пленумі ЦК КПРС, де він казав, що район не може керувати сільським господарством, бо в системі району воно є тільки одним з багатьох відділів (відділ освіти, шляхів, охорони здоров'я і т. д.). Якого б значення не надавалось в укрупненому районі територіальному виробничому управлінню сільським господарством, воно, як було і до березневого пленуму ЦК, стане тільки частиною системи райвиконкомів і райкомів КПРС. Найважливішим в усьому цьому є одне: прийнята на березневому пленумі ЦК КПРС нова система управління сільським господарством не виправдала себе, не проіснувавши й повних чотирьох місяців. Важливе те, що реформаторська гарячка Хрущова жене температуру все вище й вище.

чутки, що він поповнив самогубство), а вже в 1961 році спеціальні сільсько-господарські часописи писали, що в Рязанській області тваринництво, в наслідок тих обов'язків виконати три з половиною пляни, підірване на багато років. Тут важливим є те, що навколо зобов'язань легковажного гошптаплера Ларіонова (секретаря обкому Рязанської області) вівся гарячий спір, Хрущов осміщував скептиків, які попереджали, що досвід Рязанської області може бути для неї фатальним. Чому ЦК КПРС не зважив усіх «за» і «проти»? А тому, що в бюрократичній системі керівництва панує авантюризм і гошптаплерство. Гору бере не сумлінний і скромний працівник, а той, хто коштом дальших успіхів блисне перед начальством якимсь рекордом. В цій системі пошаною користується той район, який виплекає пару доярок, що дадуть великі рекорди надою молока хоч би й коштом підриву сільського господарства, а не район, у якого немає рекордів, але який розвивається на здоровому ґрунті. Радянська преса наводить чимало фактів, коли голова колгоспу попадав у немилість районного начальства, бо відмовлявся від наказів секретаря райкому партії давати рекорди. Такого голову колгоспу знімали з роботи, хоч його колгосп посправжньому був передовим.

Щось подібне до Рязанської області здійснюється зараз на Україні. Хрущову треба конче дістати в цьому році багато м'яса. І от тепер на Україні знайдено передовий колгосп імені Леніна Таращанського району на Київщині, який зобов'язався вже в цьому році на 25% збільшити продаж державі м'яса проти встановленого плану. Усі колгоспи України втягнуті тепер в це змагання — збільшити встановлені плани продажу м'яса. Найнебезпечніше в усьому цьому є те, що колгосп імені Леніна (як, мабуть, будуть й інші колгоспи) буде виконувати свій плян коштом закупок телят у колгоспників. Саме таким способом Рязанська область підірвала своє тваринництво, забравши у колгоспників усіх їхніх телят.

Система дутого рекордсменства й авантюризму панує в КПРС згори донизу. Хіба не авантюризмом Хрущова було опанування цілинних земель, хліб яких виявився у кілька разів дорожчим від хліба обжитих районів? Але згубні наслідки опанування цілини дадуть себе знати ще в майбутньому. В цій справі також не було враховано всіх «за» і «проти», також було прийняте одностороннє рішення.

Те саме маємо і в справі ліквідації травопілля. Для наглого збільшення продукції зерна Хрущов вирішив відразу заборонити травопільну систему рільництва, звільнити з-під трав мільйонів гектарів ґрунту. Хоча в СРСР немає відповідної кількості техніки, добрив, щоб обробити просапні культури, які мають прийти на зміну травам. Крім того радянські вчені обережно попереджають, що просапні культури можуть принести згубну для сільського господарства ерозію ґрунтів. Отож, раніше, ніж переходити від травопілля до просапних культур, треба зробити мільярдні капіталовкладки в гідромеліоративні

роботи, як то було зроблено в США, де ерозія теж загрожувала великим лихом. Хрущов до цього не підготувався, а критичні завваги вчених зацькував. Як, наприклад, зацькував відважну критику українського академіка Власюка. Знову прийняте одностороннє рішення, яке може стати фатальним для всього сільського господарства. В боротьбі з травопіллям може повторитися історія Рязанської області тільки у всесоюзному масштабі.

Бюрократична хрущовська система неспроможна випрацювати якесь об'єктивне, всесторонньо зважене рішення. Вона кидається з однієї крайности в другу. І то насамперед у галузі сільського господарства, де принцип удержавлення ще не переміг остаточно. А з перелічених вище труднощів сільського господарства СРСР видно, що цей принцип і не переможе.

А що ж натомість? Якщо бюрократична система керування сільським господарством збанкрутує, тоді на зміну їй має прийти кооперативний принцип, незалежнення колгоспів від дрібної опіки партійних апаратів, автономізація їх. Це неминуче було б зв'язане з розширенням ринкових відносин, з послабленням економічної, а відтак і політичної влади бюрократії КПРС. Щось подібне до нового НЕП-у. Покищо не видно ніяких ознак, щоб ЦК КПРС сам свідомо й пляномірно ставав на цей шлях. Але якщо такий шлях розвитку сільського господарства СРСР виявиться неминучий, тоді він прийде спонтанно і може принести великі потрясення для бюрократичної системи.

МІЛОВАН ДЖІЛАС: РОЗМОВИ З СТАЛІНОМ*)

(Уривки)

... Ми повернулися до Києва, і на наше бажання, а також на бажання радянського уряду ми залишилися на два чи три дні, щоб відвідати український уряд.

Секретарем партії на Україні і прем'єром уряду був Н. С. Хрущов, а комісаром зовнішніх справ Мануїльський. Вони зустріли нас, і ми провели з ними усі три дні.

Це був 1945 рік, війна ще тривала, і можна було висловлювати скромні бажання. Хрущов і Мануїльський сподівалися, що Україна, можливо, установить дипломатичні взаємини з «народними демократіями».

З цього, щоправда, нічого не вийшло. Сталін дуже скоро наразився на опір навіть в «народних демократіях», отож йому ледве чи спадало на думку сприяти українській незалежності. Що ж до красномовного і жвавого старого ветерана Мануїльського — міністра без міністерства, — то він пізніше виголошував промови в Об'єднаних Націях два чи три роки, щоб потім зникнути одного дня і поринути в анонімну масу жертв Сталінового або чийогось іншого невдоволення.

Доля Хрущова була зовсім іншою. Але тоді ніхто того не передбачав. Навіть коли він висунувся на чоло політичного керівництва і лишався в ньому з 1939 року, все ж вважалось, що він не стояв ближче до Сталіна, ніж Молотов і Маленков чи навіть Каганович. У вищій радянській ієрархії його вважали за дуже розумного політика з великими здібностями до економічних і організаційних справ, попри те, що він не був ні літератором, ні оратором. Він прийшов до вождівства на Україні після чисток середини тридцятих років, хоч мені його роля в них — невідома, та я тим і не цікавився. Але добре відомо, як підвищували когось у сталінській Росії: за наполегливість і правовірність під час кривавих «антикуркульських» кампаній і партійних чисток. Це особливо стосується України, де на додаток до згаданих «смертних гріхів» був ще й «націоналізм».

Хоч він здобув успіх, будучи відносно ще молодим, не було нічо-

*) Milovan Djilas, Conversations with Stalin; Pupert Hart-Davis, London, 1962, 192 стор.

го несподіваного в хрущовській кар'єрі в світлі радянських умов: він пройшов свій шлях через школи, політичні і звичайні, як робітник, і зійшов на партійну драбину завдяки своїй відданості, пильності й інтелігенції. Як і більшість керівників, він належав до нової пореволюційної сталінської генерації радянських і партійних урядовців. Війна захопила його на найвищій посаді на Україні. Тому ще червона армія мусіла відступати з України перед німцями, йому дали в ній високий політичний пост, хоч і не найвищий — він все ще був в уніформі генерал-лейтенанта. Повернувся він до Києва керівником партії й уряду після того, як вигнали німців.

Ми десь чули, що він не українського, а російського походження. І хоч нічого про це не говорилося, він сам уникав про це згадувати, бо незручно було б, що навіть голова українського уряду не був українцем! Це було справді незвичне для нас, комуністів, які були готові пояснити й виправдати геть усе, що могло кинути тінь на ідеальний образ нас самих, що серед українців, нації, рівної числом французькій і де в чому більш культурній, ніж росіяни, не знайшлося жодної людини, здібної бути головою уряду.

Також не могли від нас заховати того, що українці масами дезертували з червоної армії, коли німці вступали на їх територію. Після вигнання німців щось з два з половиною мільйони українців мобілізували до червоної армії. Хоч все ще тривали невеликі операції проти українських націоналістів (однією з їх жертв був обдарований радянський генерал Ватутін), ми все таки не зовсім могли прийняти пояснення, що цей стан справ на Україні був спричинений виключно затятим українським буржуазним націоналізмом. Лишалось питання, на яке треба було дати відповідь: звідкіля взятися б цьому націоналізмові, якби народи СРСР були справді рівними?

Ми були здивовані й заскочені такою підкресленою русифікацією громадського життя. Російською мовою говорили в театрі, і навіть виходили щоденні російські газети.

Щоправда, в наші наміри не входило за це чи будь-що інше ганити Н. С. Хрущова, бо, будши добрим комуністом, він міг тільки виконувати накази своєї партії, свого лєнінського центрального комітету і свого вождя і вчителя Й. В. Сталіна...

Все ж таки в Києві відчувалась якась свіжість, завдяки хрущовській безмежній силі і практичності, завдяки ентузіазмові Мануїльського, завдяки красі самого міста, яке своїми відкритими горизонтами і горами над просторою каламутною рікою нагадувало Београд. Хоч Хрущов справляв враження сили, самопевности і реалізму, а Київ свідомої і культивованої краси, Україна асоціюється в моїй пам'яті з втратою індивідуальности, пригнобленням і безнадією.

Чим більше я входив у радянську реальність, тим більше мої сумніви зростали. Усвідомлення цієї реальности і моя людська свідомість будили все більшу безнадію...

... Всі югослави, крім амбасадора Голубовича, який згодом емігрував як прихильник Москви, говорили більш-менш відверто, що Радянський Союз не може бути абсолютним взірцем в «будуванні соціалізму», бо ситуація змінилася і умови й обставини відмінні в різних країнах Східної Європи. Я зауважив, що Анна Паукер намагалася бути мовчазною або погоджувалася з чимось стримано, уникаючи розмов про делікатні питання. Один з румунів — мені здається, це був Боднарас — виступав проти наших поглядів, а другий, — його прізвище я, на жаль, забув, — сердечно з нами погоджувався. Я вважав розмову такого роду незручною, бо був переконаний, що все дійде до вух росіян, і вони не зможуть це сприйняти інакше, як «антирадянське» — синонім для всього зла на цій землі. В той же самий час я все таки не міг стримати думок, які я висловлював, тому я намагався зм'якшувати свої погляди, зупиняючись більше на досягненнях СРСР і на теоретичній важливості радянського досвіду. Але все ледве було до чогось придатне, бо я сам наголошував, що кожний мусить іти своєю дорогою відповідно до даних обставин. Не можна було також позбутися незручності. Я мав застереження і знав, що радянські керівники не любили ні лагідності, ні компромісів, і то найменше у власному комуністичному середовищі.

Але хоч ми лише проїжджали через Румунію, ми мали підстави все критикувати. Поперше, щодо стосунків між Радянським Союзом і іншими східноєвропейськими країнами: ці країни все ще трималися під фактичною окупацією, і їх багатства вилуповувалися різними шляхами, найчастіше через об'єднання, в які росіяни вкладали лише німецький капітал, який вони просто оголосили здобиччю війни. Торгівля між цими країнами велася не як в інших країнах світу, а тільки на базі спеціальних угод, згідно з якими радянський уряд купував за нижчими, а продавав за вищими, ніж на світовому ринку, цінами. Лише Югославія була винятком. Ми все це знали. Але вигляд нужди і свідомість немічності і підпорядкованості румунських зверхників могли тільки поглибити наше обурення.

Ми були найбільше заскочені грубою поведінкою радянських представників. Я пригадую, як нас вжахнули слова радянського командуючого в Ясах: «О, ці брудні румунські Яси! І ці румунські мамаліжники!» Він також переповів дотеп Еренбурга і Вишинського стосовно корупції і крадіжок у Румунії: «Це не нація, а професія!»

Особливо цієї лагідної зими Яси були справді типовим балканським містом, як калабана, його красу — пагорби, сади і тераси — можна було вишукати лише досвідченим оком. Але ми також знали, що радянські міста ледве чи виглядали ліпше, коли не гірше. Це була постава «вищої раси» і пиха великої сили, що нас найбільше дратувало. Ввічливість і належний респект у ставленні росіян до нас не тільки ще більше підкреслювали приниження румунів, але й роздували нашу гордість нашою власною незалежністю і нашою інтелектуальною свободою.

Ми вже прийняли, як життєвий факт, що російське поводження з румунами «можливе навіть за соціалізму», бо «росіяни саме такі» — відсталі, будучи довго ізольованими від решти світу і засліпленими своїми революційними традиціями.

Ми вже змудились після кількох годин у Ясах, заки радянський потяг з вагоном радянського уряду прибув по нас, у супроводі, звичайно, все того ж капітана радянської державної безпеки Козловського, який продовжував спеціалізуватися на югославах. Цього разу він був менш нестриманим і сяючим, ніж минулого разу, можливо, тому, що був у присутності міністрів і генералів. Невловна, підкреслено холодна офіційна поведінка проникла навіть у наші відносини з радянськими «товаришами».

Наші саркастичні зауваги не минули навіть залізничного вагона, в якому ми подорожували, що не заслуговував на щось ліпше, попри те, що в ньому було зручне устаткування, чудова їжа і добра обслугодка. Нам здався комічним вагон з величезними ручками, старомодним пишним оздобленням і вбиральнею, такою високою, що ноги теліпалися в повітрі. Чи все це було потрібне? Чи мусить велика держава і суверенна сила так презентуватися на показ? А найбільше гротесковим у цьому вагоні, з пишнотою царських часів, був факт, що провідник тримав у своєму купе кошик з куркою, яка несла яйця. Він мало заробляв, був погано одягнений і казав, вибачаючись: «Що мені робити, товариші. Трудяща людина мусить робити з усього найліпше, що може. Я маю велику родину, а життя тижке».

Хоч югославська залізниця ледве чи могла похвалитися пунктуальністю, але тут, здавалося, ніхто не хвилювався, що потяг спізнюється на багато годин: «Ми ще туди доїдемо» — просто відповідав один з кондукторів. Росія, здавалося, підтверджувала незмінність людської і національної душі; всі її властиві ознаки, здавалось, працювали проти швидкої індустріялізації і всемогутнього управління.

Україна і Росія, до дахів завалені снігом все ще впадали в око ознаками знищення і жахів війни — спалені станції, бараки і вигляд жінок, завинених у хустки, що, живучи на кип'ятку і шматку чорного хліба, розчищали рейки.

Цього разу знову тільки Київ лишив враження дискретної краси і чистоти, культури та почуття стилю і смаку, попри свою бідність і спустошеність. Тому що була ніч, не видно було Дніпра і рівнин, що зливалися з небом. Однак все це нагадувало мені Београд — майбутній Београд, з мільйоном населення, так гарно сплянований і забудований. Ми зупинилися в Києві лише коротко, щоб тільки переїсти на потяг, який ішов до Москви. Жодний український представник не зустрів нас. Скоро ми були вже в дорозі в ніч, білу від снігу і чорну від турбот. Лише наш вагон сяяв комфортом і самотністю в цьому безмежному розпачі й бідності.

*

Коли по кількох годинах нашого прибуття до Москви, ми мали

сердечну розмову з югослав'янським амбасадором, Владиміром Поповічем, на його столі задзвонив телефон. Радянський міністер закордонних справ питав, чи я був втомлений, бо Сталін бажав мене негайно бачити цього ж самого вечора. Такий поспіх — дуже незвичайний у Москві, де закордонні комуністи завжди так довго чекали, що серед них ходила промовка: «Легко прибути до Москви, але тяжко з неї виїхати». Звичайно, навіть якби я був утомлений, я дуже охоче прийняв би Сталінове запрошення. Кожний з делегації дивився на мене з ентузіазмом, хоч і не без заздрощів, а Коча Поповіч і Тодоровіч весь час нагадували мені, щоб я не забув, чого вони приїхали, хоч я використав нашу спільну подорож, щоб детально познайомитися з їхніми вимогами.

Моя радість з наступної зустрічі з Сталіном була б тверезою і зрівноваженою, якби не поспіх, з яким вона відбулася. Злі передчуття не залишали мене весь вечір, який я провів з ним та іншими радянськими керівниками.

Як звичайно, приблизно о дев'ятій годині вечора, вони взяли мене до сталінського бюро в Кремлі. Там уже були Сталін, Молотов і Жданов. Останній, мені було відомо, був членом політбюро і ніс відповідальність за зносини з закордонними партіями.

Після звичайних привітів, Сталін негайно перейшов до справи: «Так, члени центрального комітету в Албанії через вас накладають на себе руки. Це дуже незручно, дуже незручно!»

Я почав пояснювати: Наку Спіру був проти приєднання Албанії до Югославії; він ізолювався, в своєму власному центральному комітеті. Але я ще не скінчив, коли, на мое велике здивування, Сталін сказав: «Ми не маємо особливого зацікавлення в Албанії. Ми погоджуємося, щоб Югославія проковтнула Албанію!...» При цьому він стулив пальці правої руки і, піднісши їх до рота, показав, ніби він їх ковтає.

Я був здивований, майже як по голові вдарений, Сталіновою манерою висловлюватися і жестом, що означав проковтнути, але я не знаю, чи це було помітне на моєму обличчі, бо я намагався відбутися жартом і вважати це звичайною Сталіновою звичкою мальовничо і сильно щось зображати. Знову я пояснив: «Справа йде не про ковтання, а про об'єднання!»

На це Молотов додав: «Але ж це означає проковтнути!»

Сталін додав знову з тим самим жестом: «Так, так. Проковтнути! Але ми погоджуємося з вами: ви можете проковтнути Албанію, чим швидше, тим ліпше».

Поминаючи манеру вислову, вся атмосфера була сердечною і більш ніж дружньою. Навіть Молотов сказав свою частину про ковтання з майже гумористичною лагідністю, що для нього було досить незвичне.

Мої мотиви зближення і об'єднання з Албанією були мотивами

справжнього революціонера. Я вважав, як багато інших, що це об'єднання при справді добровільній згоді албанських провідників — було б не тільки дуже важливим для Югославії й Албанії, а й поклато б край традиційній нетерпимості і конфлікту між сербами і албанцями. Його особлива вага була, на мою думку, у тому, що цей факт уможливив би амальгамувати нашу поважну і компактну албанську меншість з Албанією як незалежною республікою в Югославсько-Албанській федерації. Будь-яка інша розв'язка цієї проблеми албанської національної меншини мені здавалася непрактичною, оскільки переселення албанців з югославської території викликало б сильну опозицію в самій Югославській комуністичній партії.

Я почував до Албанії й албанців особливу прихильність, яка тільки зміцнювала ідеалізм моїх мотивів: албанці, особливо північні, у своїй ментальності і способі життя подібні до монтенегрців, з яких я походжу, і їх вітальність і рішучість відстояти свою незалежність не має подібних собі в історії людства.

Хоч мені навіть на думку не спадало відрізнятись поглядами від моїх керівників дома і погоджуватися з Сталіном, все таки вигук Сталіна вперше навів мене на дві думки. Першою була підозра, що щось не гаразд з югославською політикою щодо Албанії, і друга — що Радянський Союз об'єднався з балтицькими країнами, проковтнувши їх. Саме заувага Молотова викликала в мене цю думку.

Обидві думки злилися в одне неприємне почуття: щось було негаразд.

Думка, що в югославській політиці стосовно Албанії має бути щось темне й непевне, ще, правда, не спонукала мене признатися, що в цій політиці було щось від «проковтнути». Все ж мене вразило, що ця політика не відповідала волі і бажанням албанських комуністів, які бажання для мене, комуніста, були ідентичними з бажаннями албанського народу. Чому Спіру таки поповнив самогубство? Він не був ні «дрібним буржуа», ні «обтяженим націоналізмом»; навпаки, він був комуністом і марксистом. А що, коли албанці хотіли відокремити свою державу від нашої так само, як ми хотіли відокремитися від Радянського Союзу? Якби об'єднання здійснили, не зважаючи на бажання Албанії, скориставшись її ізоляцією і злиднями, чи не привело б це до непоправних конфліктів і труднощів? Етнічно відмінні, з давнім минулим, албанці як нація, були ще молоді і тому переповнені ще не здійсненою національною свідомістю, яку не можна придушити. Чи не вважатимуть вони об'єднання за втрату їх незалежності, заперечення їхньої індивідуальності?

Що ж до іншої думки — що СРСР проковтнув балтицькі держави, — я пов'язав її з першою, повторюючи, ніби переконуючи себе: ми, югослави, не бажаємо, не сміємо стати на шлях об'єднання з Албанією, так само нема негайної загрози, що якась імперіялістична сила,

як от німці, може пригнобити Албанію і використовувати її як базу проти Югославії.

Але Сталін вернув мене до реальности. «А що ви думаете про Годжу, хто він, на вашу думку?»

Я уникав відповідати прямо і чітко, але Сталін був тієї ж думки, що і югославські керівники. «Він дрібний буржуа з нахилом до націоналізму? Так, ми також так думаємо. Чи здається вам, що найсильніший там серед них Коке?»

Я підтвердив його головні питання.

Сталін закінчив розмову про Албанію, яка продовжувалася не повних десять хвилин: «Між нами нема розходжень. Ви особисто напишіть Тітові про це депешу від імени радянського уряду і завтра мені передайте».

Я боявся, що я не зрозумів, і він повторив, щоб я написав депешу до югославського уряду від імени радянського.

В ту хвилину я вважав це ознакою особливої довіри до мене і найвищим виявом схвалення югославської політики супроти Албанії. Все ж таки, укладаючи наступного дня депешу, я подумав, що її можна буде вжити колись і проти уряду моєї країни, і тому я дуже пильно і коротко її сформулював, приблизно так: Джілас прибув учора до Москви і, оскільки того ж самого дня відбулася зустріч, там була висловлена цілковита згода радянського і югославського урядів в питанні про Албанію.

Ця депеша ніколи не була відіслана до югославського уряду, так само як і ніколи не була вживана в пізніших сутичках між Москвою і Београдом. Решта розмови не тривала довго і точилася навколо лише таких незначних питань, як перебування Комінформу і його газети в Београді, здоров'я Тіто і т. п.

Але я, скориставшись відповідною нагодою підніс питання про доставки югославській армії і нашій військовій індустрії. Я наголошував, що ми часто мали труднощі з радянськими представниками, бо вони відмовлялися давати нам те або інше, вибачаючись «військовими таємницями». Сталін підвівся, вигукуючи: «Ми не маємо від вас жодних військових таємниць. Ви дружня соціалістична країна — і в нас нема від вас жодних військових таємниць».

Після того він підійшов до свого столу, викликав Булганіна по телефону і коротко наказав: «Тут є югослави, югославська делегація — їх треба негайно вислухати».

Вся розмова в Кремлі тривала приблизно пів години, після чого ми вирушили до Сталінової вілли на вечерю.

*

Багато людей, між ними й Троцький, звичайно, підкреслювали Сталінові кримінальні, криваві пристрасті. Я не можу ні підтвердити

їх, ні заперечити, оскільки факти мені не так дуже відомі. Недавно оприлюднили в Москві, що він, правдоподібно, убив лєнінградського секретаря партії Кірова, щоб мати привід звести порахунки з опозицією всередині партії. Він, можливо, також приклав руки у випадку смерті Горького, бо занадто явно підкреслювалося в його пропаганді, що це діло рук опозиції. Троцький підозривав його навіть, що він убив Леніна під претекстом, щоб вкоротити йому муки. Кажуть, що він також убив свою дружину чи, в усякому випадкові, був до неї таким жорстоким, що вона наклала на себе руки. Романтична легенда, розповсюджена Сталіновими агентами, яку я теж чув, справді дуже наївна: нібито вона отруїлася, скуштувавши їжі, яку мав би їсти її добрий чоловік.

Кожен злочин був можливий для Сталіна, і не було жодного, якого він не вчинив би. Які б масштаби ми не прикладали, щоб його зміряти, він має славу найбільшого злочинця в історії, і, будемо сподіватися, всіх прийдешніх часів. Бо в ньому була поєднана злочинна безглуздість Калігули з витонченістю Борджа і брутальністю царя Івана Грозного.

Мене найбільше цікавило, і все ще цікавить, як така темна, підступна і жорстока людина могла очолювати одну з найбільших і могутніших держав, не день і не рік, а на протязі тридцяти років. Це те, що теперішні Сталінові критики (я маю на увазі його спадкоємців) мусять пояснити; а поки вони це зроблять, вони лише підтверджують, що в головному вони продовжують його справу і що вони створені з тих самих елементів і опановані тими ж самими ідеями, взірцями і методами, як і він. Бо не тільки правда, що Сталін використав безнадійне виснаження пореволюційного російського суспільства, щоб виграти свою справу, але також правда ще й те, що певний шар цього суспільства, тобто керівна політична партійна бюрократія, потребувала саме такої людини, яка була б нещадна в своїй послідовності і надзвичайно практична в своєму фанатизмові. Правляча партія слідувала за ним, по-собачому служняно, — і він вів її від перемоги до перемоги, поки, захопившись владою, не почав грішити і проти неї самої. Сьогодні це єдине, що вона йому закидає, обходячи мовчанкою його більші і так само не менш брутальні злочини проти «клясового ворога» — селянства і інтелігенції, а також проти лівого і правого крила в партії і поза нею. І доки партія не стрясе з себе його теорії, а особливо практики, — все, що включає в собі походження і суть Сталіна і сталінізму, інакше кажучи, — ідеологічний конформізм і так звану монолітну структуру партії, це буде поганою, але певною ознакою, що вона не вийшла з Сталінової тіні. Тому теперішня радість щодо ліквідації так званої антипартійної групи і Молотова, попри одіозність його особистості і знеособленість його поглядів, здається мені порожньою і передчасною. Бо суть проблеми не в тому, чи одна група ліпша, ніж інша, а в тому, чи вза-

галі (і коли) ідеологічна і політична монополія однієї лише групи в СРСР має скінчитися. Похмура присутність Сталіна все ще висить над СРСР і, якщо не вибухне війна, боюся, що вона висітиме довго. Попри прокляття на його адресу, Сталін все ще продовжує жити в соціальної і духовної структурі радянського суспільства.

Промови і урочисті деклярації з їх посиланнями на Леніна не можуть змінити суті. Далеко легше виставити якийсь злочин Сталіна, ніж приховати факт, що ця людина «побудувала соціалізм», створила основу теперішнього радянського суспільства і радянської імперії. Все це показує, що радянське суспільство, ледве чи почало мінятися, воно все ще ув'язнене в своїй власній сталінській догматичній рамі.

Попри цей критицизм, існує все таки невелика надія, що в недалекому майбутньому з'являться нові ідеї і явища, які, хоч і неспроможні будуть струсити хрущовську «монолітність», все таки виявлять її суперечності і її суть. В даний момент більш радикальні зміни неможливі. Ті, що при владі, ще самі занадто вбогі, щоб вважати догматизм і монополію управління непотрібними або шкідливими, тим часом як радянська економіка все ще може існувати, будучи замкненою в своїй власній імперії, і може абсорбувати збитки, спричинені її відокремленістю від світового ринку.

Звичайно, вартість багато чого, що є людським, залежить від точки зору, з якої дивляться.

Так і з Сталіном.

Якщо ми дивитимемося з точки зору гуманності і свободи, історія ще не знала деспота, такого брутального і цинічного, як Сталін. Він був методичним, всеохопним і тотальним злочинцем. Він був одним із тих рідких і страшних догматиків, спроможних знищити дев'ять десятих усього людства, щоб «ощасливити» решту — одну десяту.

Але якщо ми хочемо визначити ролі Сталіна в історії комунізму, то мусимо визнати, що він був найбільш важливою постаттю після Леніна. Він суттєво не розвинув ідей комунізму, але виборів і втілював їх у суспільстві й державі. Він не створив ідеального суспільства — це неможливо з огляду на людську вдачу і саме суспільство, але перетворив відсталу Росію в індустріальну силу й імперію, яка все більш рішуче і нестримно прагне оволодіти світом.

З точки зору успіху і політичної готовості Сталіна ледве чи перевищує будь-який державний муж його часу.

Я звичайно, далекий від того, щоб вважати успіх у політичній боротьбі єдиним критерієм. Ще менше я хочу утотожнювати політику з моральністю, хоч я не заперечую, що саме тому, що політика вимагає боротьби за збереження певних людських об'єднань, вона може бути позначена нехтуванням нормальної моралі. Про мене великі політи-

ки і великі державні мужі — це ті, кому вдається поєднати ідею і реальність, ті, що можуть неухильно прямувати до своїх цілей, лишаючися в той же час вірними основним моральним вартостям. В усьому цьому Сталін був потворою, яка, тримаючися абстрактних, абсолютних і фундаментально утопійних ідей, на практиці мала тільки один критерій — успіх, а це означало насильство і фізичне та духове знищення.

Але не будемо несправедливими до Сталіна. Що він бажав досягнути і те, чого він досягнув, не можна було досягнути ніяким іншим шляхом. Сили, які несли його вперед і які він вів, з їхніми абсолютними ідеалами, не могли мати над собою інакшого, ніж він, вождя, при таких відносинах Росії і решти світу, і не можна було їм служити якимись іншими методами. Бувши творцем замкненої соціальної системи, він був водночас її знаряддям, а в змінених обставинах, далеко пізніше, став її жертвою. Неперевищений ніким у насильстві і злочині, Сталін все ж був вождем і організатором певної соціальної системи. Сьогодні його ставлять дуже низько, розпинаючи його за «помилки», користуючися якими, вожді цієї ж самої системи мають намір вибілити і систему, і самих себе.

І все таки, попри той факт, що все це відбувалося в дешевому театральному стилі, детронізація Сталіна підтверджує, що правда рветься на волю, навіть якщо це відбувається й після того, коли ті, що за неї боролися, загинули. Людська свідомість непримиренна і незнищима.

На нещастя, навіть зараз, після так званої десталінізації, можна прийти до тих самих, що й раніше, висновків: ті, що хочуть жити і вижити в світі, відмінному від того, який був створений Сталіном і який досі ще існує в тій самій силі, як і колись, мусять боротися за своє життя.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

**ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО: МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ
ПРО ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ СПРАВИ*)**

Озиваючися на всі прояви українського громадського, політичного й культурного життя, М. П. Драгоманов, очевидно, не міг поминути й таке важливе питання, як релігійне й церковне. І він справді все своє життя відгукувався на ці питання, надаючи їм великого значення. На жаль, він не зібрав своїх поглядів на ці справи в однім якимсь більшим творі, що його досить було б прочитати, щоб довідатися, як він на них дивився.

Погляди його на церковно-релігійні справи й відносини у нас на Україні розкидані по різних його писаннях та висловлені в його численному листуванні. Отож, щоб їх пізнати, треба перечитати всю його письменницьку спадщину. Тільки тоді ми як слід вияснимо собі, як саме він на ці справи дивився.

Нижче я хочу власне розповісти про ці його погляди на підставі всієї його спадщини, але насамперед мушу дати читачам поняття про загальний світогляд українського діяча і вченого. Тоді тільки зрозу-

*) Поміщена нижче розвідка директора Вол. В. Дорошенка — це частина задуманої ним свого часу ширшої праці про Мих. П. Драгоманова, що мала об'єктивно з'ясувати всі взагалі погляди великого українського вченого й діяча, як, наприклад, його погляди на самостійну українську державу, на Шевченка, політичний терор і деспотизм російських революціонерів, устрій російської імперії і т. д. З усіх тих тем автор встиг опрацювати тему, що є змістом даного нарису. Він взяв її тому, що вона найменше звернула на себе увагу дотеперішніх дослідників духової спадщини Драгоманова — його прихильників і запеклих ворогів, що й досі ще не можуть чи не хочуть поглянути на неї з історичної перспективи. На жаль вибух другої світової війни не дав нашому авторові змоги довести свою працю до кінця, а зібрані до неї матеріяли — виписки з праць і листування Драгоманова тратили у вирі війни, — відновити ж їх в еміграційних умовах немає змоги, не так з огляду на поважний вік автора, як на брак потрібних джерел в американських бібліотеках. Не маючи під руками галицько-української преси й виданих галицькими політиками творів, а надто спогадів, автор не міг опрацювати продовження цього нарису, в якому хотів дати огляд того, як галицьке громадянство реагувало на висловлювані Драгомановим еретичні погляди на церковно-релігійні справи, а також оцінити ці його погляди в зв'язку з реальними відносинами в Галичині і на Наддніпрянщині. Але й не зважаючи на це, поданий нижче систематичний огляд думок Драгоманова на зазначені в наголовку питання має свою вагу й може придатися для кожного, хто хотів би пізнати, чому вони поставали у нього і як еволюціонували.

Ред.

міємо, чому саме тримався він таких, а не інакших думок на згадані питання.

На громадську арену Драгоманов вийшов у 60-их роках минулого століття. Це дуже важливо собі згадати. То був час так званих «великих реформ», час, коли Росія касувала старий кріпацький лад і закладала основи нового, демократичного.

Цілком природно, що тоді всі освічені люди в Росії, так звана інтелігенція, тільки й думали про реформи, про зміну старого, зігнилого ладу на новий, про оновлення його на зразок поступових європейських держав. Старий лад критиковано, осуджувано, як пережитий та невідповідний новим умовам життя. Темноті, відсталості минулого протиставлялися саме вироблені передовими культурними країнами нові умови життя громадського, політичного, культурного, релігійного. Не диво, що в таких обставинах виробився і запанував серед інтелігенції новий світогляд — критичний, що оцінював усе з погляду поступу. Тоді до людей цього світогляду дібрано й нову назву, що відрізняла їх від прихильників старого ладу. Нова людина, людина нового поступового світогляду, називалася тоді «критично мислячою особистістю». От такою, у кращому значенні цього слова, критично мислячою особистістю й був усе своє життя наш М. Драгоманов. Як і всі освічені люди його покоління, він критично дивився на минуле й сучасне життя Росії й рідної України та прагнув до переміни його на краще, поступовіше. Поступ — був основою його світогляду. З точки погляду поступу, себто повільного розвитку людства від темноти, варварства, некультурности, жорстокости до освіти, розумного й людяного життя й розглядав він і оцінював старе й нове.*)

Для людей того часу вся людська історія видавалася безперервним рухом до щораз кращих, вільніших і розумніших умов і способів життя. Допомогати цьому розвиткові, прискорити його — було їхнім гарячим бажанням. Але, очевидно, прискорити можуть тільки люди просвічені, з вільним від усяких пережитків і забобонів минулої темноти розумом. Отже просвітити людський розум, зробити його вільним від усякої темноти було першим їхнім завданням. А це може зробити тільки вільна наука, вільний дослід кожного явища в природі й людському житті, викриваючи причини й умови постання цього явища. Тільки така наука дасть людям змогу як слід, на розумних підставах улаштувати своє життя, бо тільки вона допоможе людям оцінити, що для них добре, а що ні. А добре тільки те, що наближає людей до волі, рівности та добробуту, до запанування серед них любови та братерства. Все, що тому стоїть на перешкоді, треба усунути з людського життя, з відносин між людьми, і самі ці відносини перебудувати так,

*) Спробу висвітлити погляди Драгоманова у зв'язку з теорією поступу зробив Вячеслав Заїкин у своїй цікавій статті «М. Драгоманов, як історик», уміщеній у варшавському журналі «Наш Світ», 1924. чч. 10-14.

щоб люди мали змогу розвиватися й поступати щораз далі до світляної мети, до вільного людського життя.

А тому завданням розумних і освічених людей, що це зрозуміли й виробили собі відповідний світогляд, було не критися з своїми вільними думками у своєму гурті, а ширити їх серед народу, щоб його чим швидше приєднати до нових думок. Одна правда для мущика і пана — ось гасло Драгоманова.

Віра і релігія для людей освічених — це теж пережиток старовини, який треба поборювати при допомозі вільної науки. Її повинна заступити інша віра — віра в поступ, у людяність, у розум.

Це природно випливало із з'ясованого вище світогляду тодішньої російської (в значенні територіяльному, а не національному) передової інтелігенції. І ця постава супроти релігії та зв'язаних із нею вірувань і обрядів зміцнялася ще тим жалюгідним станом, в якому тоді (та й пізніше) перебувала в Росії панівна Церква — православ'я з його служителами — білим і чорним духовенством, темним і рабсько-цареславним, що було однією з підпор старого ладу. В боротьбі з цим ладом передові люди мусіли, очевидно, звернути пильну увагу й на Церкву, що його піддержувала. Вони не могли не заперечувати її.

Як свідчить Драгоманов, переважна частина інтелігенції в Росії за його часу була безвірна.

В листі до Мелітона Бучинського він признається, що в Росії не тільки православ'я, але й християнство не доживає далі четвертої класи гімназії (лист з 18. 1. 1873). Згадуючи про свої студентські літа, він оповідає в автобіографії, що студенти київського університету, українці й росіяни, — всі були тоді атеїсти. Таким атеїстом був і Драгоманов і лишився ним до самої смерті. Цьому сприяло ще й те, що з природи він був натурою наскрізь раціональною, з критичним напрямком розуму. «Вас природа сотворила релігійним пророком (не ображайтесь — я дуже навіть поважаю таких людей), — писав він якось до Павлика, — а мені не дала ні одного зерна релігійности. Не то на пророка, але навіть на вірного (на що я іноді плачусь)». — «Я — скептик», — додавав він (лист з 27. 1. 1891, див. М. Павлик, Переписка, т. VI, 115). Але ніколи Драгоманов не був байдужий до релігійних і церковних справ. І як учений, і як громадський діяч та політик, він усе своє життя живо цікавився цими справами і студював їх, щоб пізнати самому та й інших навчити, яке значення мають вони в людському житті та як треба ставитись до тої чи іншої віри й церковної організації. Драгоманов не маловажив цього значення, бачачи, як щільно в'яжуться справи віри й церкви з усіма іншими справами — громадськими, культурними й національними, як глибоко сягає їх вплив у життя народу.

Це зацікавлення Драгоманова релігійними й церковними справами зростало поволі. Воно переходило кілька ступнів у його житті. Спочатку це був інтерес більше теоретичний, — припадає ця почат-

кова доба на десятиліття від кінця 60-их до середини 70-их років. Ще будучи в університеті, Драгоманов зацікавився появою християнства, а опісля й релігійною історією стародавнього світу.

Ставши доцентом університету й виїхавши на далішні наукові студії за кордон, він поглиблює це зацікавлення, займаючися в Берліні церковною історією. Наслідком цих студій були його розвідки про церкву й державу в римській імперії та на початку середніх віків, про боротьбу за духовну владу і свободу совісти в XVI-XVII вв. на Заході, друковані в поступових петербурзьких місячниках «Отечественные записки» і «Знание». Тоді ж саме він зацікавився і впливами та відгуками реформації на Україні в XVI-XVII вв.

Вернувшись в Київ, Драгоманов заходився коло перекладу відомого «Підручника стародавньої історії Сходу» Фр. Ленормана, де багато говориться про вірування давніх арабів, асирійців, вавилонян, єгиптян та гіндусів. Одночасно студії над українською народною творчістю теж поставили його перед потребою вивчення основ народного релігійного світогляду та вияснення впливів на нього християнства в його різних розгалуженнях, а знову зацікавлення сучасним народним життям і побутом примусило його замислитися над долею та впливами римської церкви на Правобережжі і релігійних сект протестантського походження на південній і східній Україні.

Як цікавився Драгоманов цими питаннями, свідчить згаданий вище його лист до М. Бучинського, в якому він просить останнього прислати йому етнографічні матеріали для характеристики поглядів народу.

На час першого перебування Драгоманова за кордоном, на початку 70-их років, припадає й перше його знайомство з галицько-українським життям,^{*)} людьми й відносинами.

Вільнодумного молодого вченого вражає вузькість цього життя й клерикалізм, що в ньому тоді панував. І ось уже з цього часу починається практична участь Драгоманова в галицькому русі та його боротьби з тамошнім ультрамонтанством, якої він не залишав до самої смерти.

В основі цієї діяльності Драгоманова на галицькому ґрунті, як сам він казав у своїх «Австро-руських споминах», лежала «одна ціль — допомогти або ліпше — послужити, наскільки я можу, тому, щоб Галичина прилучилася до європейського поступового руху: культурного, соціального та політичного».

Найяскравішим виступом Драгоманова в галицьких справах у цей час був протест, який він zorganizував на Україні проти ультрамонтанської політики тодішнього галицького провідника о. Ст. Качали (1873).^{**)}

^{*)} В дальших рядках уживатиму тільки прикметник — галицький.

^{**)} Цей протест оголошено у львівському журналі «Правда» 1873 р., ч. 19 під наг. «Одкритий лист з України до ред. „Правди“».

Невдовзі, по указі 1876 року, Драгоманов навіть покинув Україну і переїхав за кордон для оборони української справи. Виряджуючи його, київська українська громада доручила йому, між іншим, писати статті і про європейські релігійні питання. Але і без цієї спонуки не поминув би він згаданих питань. Саме життя наштовхувало Драгоманова на них. Адже відтепер доводилося йому щораз ближче входити у галицькі відносини, де церковні справи стояли тоді на першому плані. І от в обороні своїх поглядів Драгоманов мусів звертати увагу галицького громадянства на те, як розв'яже ці питання європейська наука і практика. Одночасно й сам він мусів розв'язувати ці питання на практиці в умовах галицького життя.

Тверезий і практичний розум Драгоманова не міг, розуміється, не рахуватися з цими умовами. Досвід взагалі вносив у його погляди значні поправки і зміни. В своїй основі погляди ці однакові, але життєва практика, безпосередня участь у живому житті, ближча стичність із масами примушувала його дещо попустити з колишньої не поступливості.

З цього погляду релігійно-церковна політика Драгоманова переходить дальші два ступні. Перший із них припадає на першу половину його емігрантського життя, від 1876 року більш-менш до кінця 80-их років, другий — на останнє десятиліття, коли з постановом радикальної партії в Галичині Драгоманов глибше й безпосередніше увійшов у галицьку політику.

Найрідніше висловився він про віру й церкву в женеvській «Громаді», себто в час, коли захопився був соціалізмом прудонівської марки. Тут Драгоманов писав, що треба виступати й боротися з вірою й попівством, бо вони стоять на перешкоді соціалістичного ладу. Він казав, що час уже зірвати з попівською наукою й дати народові правдиву світську науку про природу і громаду («Громада», 1881, ч. 2, стор. 216), що без цього людина не поступить наперед у влаштуванні свого життя на нових основах. «Громадському чоловікові через те найпотрібніше раз на все розпрощатися з вірою, бо поки цього не зроблено, доти ні він, ні громада, яка за ним піде, не забезпечені, що він усе йтиме наперед у своїх думках про громадські порядки, які святила і святить тепер віра.

«Без систематичного раціоналізму нема й систематичного вільнодумства в сім'ї, в громаді, в державі» («Громада», 1879, кн. 4, стор. 143).

З попівською наукою треба боротися, бо вона сіє між людьми незгоду й ненависть за віру («Громада», 1878, ч. 1, стор. 43; 1881, ч. 2, стор. 216). Попівство бо було першою білою працею, яка підняла купку людей над іншими чорноробами й дала, вкупі з вояцтвом та іншим начальством і панством, збільшувало й ширило нерівність і громадську неволю («Громада», 1878, ч. 1, стор. 76). А соціялісти хочуть, щоб між людьми була рівність, не було білої й чорної кости, білої й чорної роботи, не було панів і чорноробів, а щоб кожний робив чорну роботу й мав час і для білої роботи (там же, стор. 431). З

віри ж завсіди виходить попівство, яке стає начальством і панством. Тому в ім'я кращого ладу треба домагатися скасування віри і попівства, а це ще й тим pomoже людям, що зменшить їх тягар, їхні видатки (там же, стор. 76).

Крім уже згаданих міркувань про шкідливість віри й попівства, Драгоманов вказує ще й на те, що попівство на російській Україні пристало до чужого панства й ворогує проти українства, а на австрійській Україні вироблюється своє панство (там же, стор. 75). Тим, хто вбачає в православії чи унії «батьківську» віру, Драгоманов доводить, що не церква, а мова стає основою спільності українців, що українці є різних вір і навіть є безвірні («Громада», 1881, ч. 2, стор. 216). Та й саме «народне» християнство не є нічим своєрідним, а тільки мішаниною різних релігійних вірувань, не виключаючи й поганських («Громада», 1881, ч. 2, стор. 215; «Песиголовці в українській народній словесності», 1883, стор. 155; «Слов'янські перерібки Єдипової історії», 1891, стор. 112; «Наші пекучі справи» — «Народ», 1894, стор. 54).

Правдиво рідною «батьківською» вірою можна б назвати хіба стару поганську віру наших предків у Перуна тощо («Попівство і народний прогрес», лист із 1888 р. — див. листи до Франка, т. 2, стор. 392-393).

Для боротьби з укоріненим серед широких шарів громадянства й народу поглядами на «рідну» віру Драгоманов радив і в «Громаді» і пізніше при всякій нагоді знайомити їх у приступній формі з дослідами європейської науки про релігію взагалі, а про християнство зокрема (пор. його уваги до Шевченкової поеми «Марія», вид. 1882 і 1885 рр., польську статтю його з приводу цієї поеми у «Przegląd Społeczny», 1887, том 2, та «Наші пекучі справи» — «Народ», 1894, ч. 4, стор. 56). Задля цього він і сам написав кілька популярних книжечок, де розповідав про різні віри, їх постання, їх вплив на людське життя тощо, та й у різних писаннях про інші справи раз-у-раз зачіпав і церковно-релігійні питання.*)

Це, казав Драгоманов, тим потрібніше, що живіші люди з-поміж народу самі рвуться за попівських пут, і треба їм допомогти скинути ці пута й вивести їх на правдиву дорогу, інакше вони або пропадуть для українства, або взагалі зіб'ються з пуття («Громада», 1881, ч. 2, стор. 216; «Попівство і народний прогрес», стор. 315).

Вказавши на протипопівський рух серед мужицтва на Україні і в Галичині, на спроби покинути «батьківську» віру і шукати чогось іншого, Драгоманов закликає всіх освічених народодлюбців прийти

*) Крім згаданих вище видань Шевченкової поеми «Марія» з увагами Драгоманова, до цієї теми стосуються ще оці його брошури: 1889 — «Наука теологічна в західній Європі»; 1892 — «Віра і громадські справи», «Про братство христителів або баптистів», «Іван Вікліф або інакше Євангельська віра в старій Англії»; 1893 — «Про царство Боже внутрі нас» Л. Толстого; 1894 — «Рай і поступ», «Оповідання про заздрих богів»; 1895 — «Про волю віри».

на поміч цьому рухові й не дати йому заплутатися в якихсь інших богословських тонкощах. Треба, казав він, справляти думки від неба до землі, щоб той рух вийшов рішуче за границі усякої Віри і пристав до руху, котрий знає тільки вільний розум, значить, — вільну громаду («Громада», 1881, ч. 2, стор. 226). Коли б познайомити мужицтво з здобутками європейської науки про християнство й віру вкупі з здобутками науки про громадсько-господарські справи, тоді, писав він, новий рух вклався б не в рамки нової віри, як яканебудь штунда, — а просто пристав би до соціалізму (там же). І от хоч як тишився Драгоманов згаданими виступами селянства, вбачаючи в тих виступах прояв живого духу й самодіяльності, проте заразом і побоювався їх. Так, зупиняючися над ширенням штунди на Україні, він побоювався, щоб штундисти не стали з релігійного завзяття такими ж упертими та неохочими визнавати щонебудь нове, як ось у Московщині розкольники та всякі секти, їм подібні, в Англії та Америці («Громада», 1882, ч. 5, стор. 122), побоювався, як уже згадано вище, «щоб не витворили вони нового попівства». «А нам потреба, — казав він, — не таких спасенників, що терпіли б, але борців за своє право, а їх дасть тільки знання й освіта».

Вихід бачив Драгоманов у повній волі — політичній, релігійній і всякій іншій, яка одна дасть людям змогу влаштувати своє життя як слід. При цьому він надавав великої ваги саме волі совісти, волі віри. Посилаючися на приклади з минулого життя, він не раз доводив, що воля вірити, як хочеш, — це мати інших воль («Громада», 1879, ч. 4, стор. 168).

Тому при кожній нагоді Драгоманов не забував підносити домагання свободи релігійної совісти, свободи вірити або не вірити в Бога. А задля цього він домагався скасування державної церкви й заведення рівноправності всіх віроісповідань. Він хотів, щоб кожна громада, кожна людська спільнота мала право влаштувати своє релігійне життя по своїй уподобі. З української історії Драгоманов любив наводити приклади саме громадської церкви, спиняючися особливо на братському русі XVI-XVII вв.

Козацьку православну реакцію він вважав за велику помилку й дорікав козакам за їх тупість, яка передала протестантство і соцініянство полякам («Попівство й народній прогрес», стор. 396). Тому, на його думку, поряд із поміччю сектантам ми мусимо і в прихильниках ієрархічних церков підтримувати і будити рух до чогось подібного старим братствам, — до вибору попів громадами, а владик особними соймами делегатів громад і кліру і т. д. (там же, стор. 390). Але Драгоманов не вірив, щоб у межах цих ієрархічних церков — православної чи католицької — можливе було здобуття такої дешевої громадської церкви, хоч був переконаний, що маса українська з великою втіхою повітала б відновлення стародавньої більш-менш громадської церкви, не зважаючи на її зверхню подобу: православної чи уніятської, чи навіть римо-католицької або протестантської, аби тільки

відразу не були порушені обряди, до яких маса звикла (пор. його статтю «Круговой побег украинцев от веры отцов» у женецькому «Вольному слові» 1882, ч. 28).

Найшвидше, розуміє тут далі Драгоманов, громадську церкву міг би дати українцям протестантизм, наприклад, штундизм. Тільки він думає, що ця віра надто скучна для українців, які при певних раціоналістичних нахилах все таки з натури артисти і тому люблять процесії й загалом драматичний бік культу. Але, не зважаючи на сухість протестантської віри, Драгоманов, розглядаючи всякі віри, воліє таки її для нашого народу. І в протилежність до наведених вище заяв починає з часом щораз більше радити цю віру для українців. Нагоду до цього давав йому раз-по-раз штундистський рух на Україні, що його він уважав за зовсім природний прояв розвитку релігійного життя, за рух у своїй основі європейський. Помагати такому рухові Драгоманов уважав потрібним і з погляду загально-людського, як рухові, що рве з офіційною церквою, і з погляду національного. Вже в 1875 році він листувався з П. Кулішем і Вол. Барвінським про доставу штундистам Кулішевого перекладу євангелії на українську мову, щоб цим відвернути їх від обрусіння (пор. «Австро-руські спомини», ч. V, стор. 447-448). У «Громаді» раз-у-раз зустрічаємо його інформації про штундистський рух на Україні.

У 1878 році Драгоманов видав окремою брошурою скорочений М. Павликів переклад «Нової віри на Україні», докладної інформаційної статті Івана Ковальського про штундистський рух на Україні, друкованої в «Отечественных записках», а пізніше не раз нарікав на своїх київських приятелів, у листах і в друку, за їх байдужість до українського баптизму та радив їм ширити серед сектантів українські переклади св. Письма й видавати по-українськи катехизис і псалми, вживані у протестантів (пор. «Попівство й народний прогрес», стор. 396; «Зоря» 1889, стор. 66).

Якої ваги надавав Драгоманов штундизмові, видно з того, що, висміюючи прив'язання до православ'я чи унії, як до «батьківської», національної віри, зауважує він, що швидше такою народною вірою можна б назвати саме штундизм (пор. його статтю «Нова лекція долі галицьким українофілам», «Вольное слово» 1882, ч. 47). Протестантизм цінив Драгоманов за його уважність до людського розуму, до поступу, до критики, до вільної думки, яка проявляється передусім у вільному тлумаченні св. Письма, на що не дозволяє ні православ'я, ні католицизму, за те, що в ньому ієрархія не відіграє ніякої пригноблючої ролі, як у тих. Протестантизм довів до свободи совісті, допоміг народним мовам стати зброєю церкви і просвіти й цим охоронив їх визнавців від винародовлення (пор. «Австро-руські спомини», ч. V, 1891 р., стор. 431; «Чудацькі думки», віденське видання, 1915 р., стор. 73; «Рай і поступ», віденське вид., 1915 р., стор. 63).

У протестантських країнах, каже він, швидше запанувала й полі-

тична свобода і взагалі людяність у громадському житті в наслідок саме поступовости віри.

Драгоманов був тієї думки, що і в Галичині «жива народна мова прийде в богослуження хіба з протестантизмом» («Товариш», 1888, стор. 68).

Особливо співчував Драгоманов радикальним напрямкам у протестантизмі, баптизмі й ін., які не суперечать науковим поглядам на розвиток релігії (пор. лист до Павлика з 20. IX. 1892; М. Павлик, Переписка, т. VII, стор. 76) і які в різних своїх розгалуженнях взагалі наближаються до наукового світогляду й до тієї моральности й людяности, що, на його думку, можливі для освіченої людини без усякої віри (пор. згадану вище статтю в «Przegląd Społeczny» «Z powodu Mariji», стор. 150). Особливо цинив Драгоманов під цим поглядом англійські секти й радив до уваги своїх земляків «Лондонське моральне товариство», яке не творить із себе церкви, а допускає до себе людей усяких вір, сподіваючися, що члени перероблять свої церкви на подібні товариства, де був би один релігійний зв'язок між людьми: намір працювати для добра людськості (див. статтю «Почесний вихід з вузької церковности», «Народ», 1891, стор. 270). Пізніше, оповідаючи про «Парламент релігій», який відбувся в Америці, в якому взяли участь духовні і світські всяких християнських віроісповідань, а також безконфесійні братства й визнавці інших вір — жиди, мохаммедани, конфуціянці, буддисти, браманісти тощо, які погоджувалися, що на перший плян треба висувати те, що є спільне в цих вірах — альтруїстичну мораль, Драгоманов каже: «Ми самі думаємо, що для альтруїзму і моралі, як і для літератури і науки, — можна працювати і не маючи ніякої релігії, — але нічогосінько не маємо сказати в принципі проти всіх вищезгаданих спроб помирити навіть старі релігії з цілями нової культури та громади» («Народ», 1894, стор. 220).

І от, коли в «Громаді» стояв Драгоманов за те, щоб народ відвертати від усякої віри, навіть штундизму, тепер, у 90-их роках, надіється, що саме штундизм чи, краще, баптизм допоможе нашому народові дійти до поступового світогляду, не зв'язаного взагалі ні з якою вірою, до всякого поступу в його житті — громадському, політичному й культурному.

Одначе це не значить, що він змінив свою думку про віру й науку. Навпаки, Драгоманов і далі стояв за «пропаганду серед народу вільної світської науки, яка одна, — на його думку, — може поставити наш народ на міцні ноги при всяких порядках, які б не придумали для нього теперішні вельможі» («Народ», 1893, стор. 3), і тому вважає, що «війна між нами (себто радикалами — В. Д.) й панами фатальна. Ми можемо бути менше агресивними, але все таки будемо підкопувати церкву» (лист до Окуневського з 13. II. 1893, стор. 208), «треба підрізувати в народі чудотворний світогляд» («Народ», 1893, стор. 275), «треба

подати народові основи нового, вільнодумного поступового світогляду, а це неможливе без рішучої боротьби з основами старого, консервативно-клерикального світогляду» (там же, 1894, стор. 56). «З православною чи католицькою мітологією в мозку важко йти до радикалізму політичного і соціального» (лист до Павлика з 18. X. 1892, Переписка, т. VII, стор. 92). Це ще так-сяк удається в протестантизмі, та й то в радикальних сектах» (пор. згаданий лист до Окуневського). «Я, — каже в іншому місці Драгоманов, — взагалі не вірю, щоб православній й католицькій маси могли зразу перейти до нашого світогляду, і дуже був би радий, якби протестантська пропаганда приготувала нам дорогу, а коли нема на це справжніх протестантів, то готов сам справляти їхню службу. З православними та ще єзуїтськими путами на ногах далеко не поїдеш» (Переписка з Павликом, VII, стор. 55, лист з 22. VI. 1892). І справді, Драгоманов не тільки радив своїм однодумцям у Галичині «формально закласти свого рода штунду», пропагувати серед селян переходити з уніятської церкви на безконфесійне і закладати окремі вільні віроісповідні громади на зразок штундистських братств, але й сам уложив «Основи нової віри на Україні». «Нехай би, — писав він до Павлика, — хоч 3-4 газди заявили урядові, що вони виходять з уніятської церкви і закладають „Руське братство”. А потім можна буде звести їх з англійськими, американськими і німецькими баптистами і з українськими штундистами. Основи науки або заповіді такого Братства треба викласти так, щоб вони цілком не виривали людей з готового ґрунту і в той же час не спиняли поступу» (Переписка з Павликом, т. VI, стор. 184, лист з 25. IV. 1894). «На пробу» посилав Драгоманов кілька пунктів такої братської науки, що має творити основи нової віри на Україні. Драгоманов не викінчив у цілості своєї науки чи краще — уставу для українських братчиків. Надіслані Павликові на пробу й опубліковані ним у VI-му томі «Переписки» (стор. 287-288) шість перших пунктів подаю в додатку до цієї розвідки.

Згадана спроба була свого роду завершенням заходів Драгоманова в справі допомоги штундистам та переведення сектантського руху на поступову дорогу. Заходи ці почалися, як знаємо, ще в 70-их роках, але набрали незвичайної активності саме в останні роки його життя. Драгоманов пише для штундистів популярні книжки, щоб вияснити їм історію євангельського руху і вказати шлях до поступу: «Євангельська віра в Старій Англії» 1893, «Про братство христителів або баптистів на Україні» 1892 та інші (про ці заходи див. лист до Окуневського з 13. II. 1893. Переписка з Окуневським, стор. 209); інформує чужинців про релігійний рух на Україні; нав'язує задля цього зносини з англійськими і французькими баптистами, яких старається зацікавити українським сектантством, а разом знайомить і своє громадянство з цією справою.

В 90-их роках у галицьких радикальних часописах повно статей і заміток Драгоманова на теми штунди, її інтересу для нас тощо. Так

само і в листах накликає Драгоманов своїх земляків не занедбувати згаданої справи. Вважаючи штундизм за поступовий європейського характеру рух, Драгоманов завсіди обурювався на земляків, які виводили його з обрусіння. «Штунда — результат обрусенія!» — Ну, а молоканство серед кацапів, а реформація серед європейців???» (лист до Франка з 18. IX. 1885, Листи до Франка, I, стор. 96; пор. ще т. II. стор. 395).

Та ставлячися з симпатією до баптизму, Драгоманов ставився до православія й унії негативно аж до самої своєї смерті.*) Він уважав їх за мертвяків (пор. згадану вище статтю у «Вольному слові» 1882 р. «Нова лекція долі галицьким українофілам») і не вірив, щоб можна було щось путнього зробити для народу, не розв'язавши з ними рук. Особливо не терпів він галицького ультрамонтанства й не бачив можливости, щоб уніятське духовенство могло як слід послужити своєму народові з огляду на залежність від Риму, а через Рим від поляків. Ця залежність, на думку Драгоманова, все стояла і стоятиме на перешкоді справді українській політиці уніятської церкви. Тому йому завжди було не до вподоби залицяння галицьких народовців до св. Юра, і він раз-у-раз домагався, щоб політичні справи рішуче відмежувати від впливу церкви, чи то вищої церковної ієрархії. Зв'язування політики з ультрамонтанством Драгоманов уважав за велику шкоду для української справи по обох боках Збруча. Головніші докази його на це навів я вище. До них можна додати хіба тільки ще те, що клерикалізм галичан знеохочує до українства поступових людей на Україні, роблячи його в очах тих людей явищем реакційним, назадницьким (пор. брошури Драгоманова з 1886 р. — львівську «25-літні роковини смерті Шевченка й галицькі народовці», стор. 3, і женеvську «Накануне новых смут»). Виносячи на чоло своєї політики унію, галичани, на думку Драгоманова, сепаруються від решти українців, навіть у межах Австрії, де буковинці — православні. Об'являти уніятську церкву національно-українськими святощами, значить розривати не тільки з історичною українською традицією, але й теперішнім статус кво. Клерикалізм уніятський — це галичанський сепаратизм не тільки від України, але й Буковини («Чудацькі думки», стор. 112). Надії галицьких політиків на можливість привернення до унії всього українського народу Драгоманов вважав за смішну, нездійсненну і шкідливу мрію (пор. його статтю в «Народі» — «Довгі уха нової ери», 1893, ч. 10 і «Неполітична політика», 1894, ч. 2).

Тільки одну культурну місію визнавав Драгоманов за галицьким духовенством, — це «наплоджувати молодіж, котра тікатиме з нього в інші професії, і то, додає він, — поки Сембратовичі не завели це-

*) Як неприхильно ставився Драгоманов до православія, видно з того, що, вмираючи, волів бути похованим за протестантським обрядом. (Світських похоронів тоді в Болгарії не дозволяли). А по унії ставився ще неприхильніше.

лібату» (лист до Окуневського з 25. II. 1894, Переписка з Окуневським, стор. 230). Ту саму думку Драгоманов висловив ще в 1888 році, радячи «як можна більше відбивати молодіж від попівської кар'єри, а притягати її до інших, світських і незалежних» («Попівство і народний прогрес», стор. 395). Правда, згадуючи за приклад сербів, що йшли в поли для народної роботи, Драгоманов готов згодитися, що такі народні робітники в попівській рясі могли би бути і в Галичині. «Але, — каже він, — нехай вони так себе й держать, не як поли, а як люди, котрі все таки дістали нову освіту; хай доводять до мінімуму попівський становий елемент своєї професії, а до максимуму світсько-науковий» (там же).

Та чи можлива така щиро народна робота для галицького попівства, чи може воно як слід боронити національні і соціальні інтереси мужика, — в цьому саме й сумнівався Драгоманов, указуючи на залежність «князів церкви» від польонізму та аристократичної реакції, противної тим інтересам (пор. «Перли рутенства», «Народ», 1891, стор. 23; «Нові рухи серед галицьких українців», там же, 1892, стор. 480; «Галицько-руські радикали перед російською публікою», там же, 1893, стор. 51; лист до Павлика з 18. 6. 1893. Переписка VII, стор. 235).

Пізніше Драгоманов заявляє іменем радикалів, що «ми (себто радикали — В. Д.) згодні б не ставляти в першу лінію боротьбу з духовенством і навіть пішли б поряд з ним, якби воно так стало за політичні і соціально-економічні потреби нашого народу, як стоїть, напр., ірландське духовенство» («На увагу українцям у Росії», «Народ», 1891, стор. 123).

Як бачимо з цих слів, певна толерантність Драгоманова до релігії, навіть католицтва, в останні часи посунулася значно вперед у порівнянні з становищем його в 70-их роках. Він готовий іти й на співпрацю з уніятським духовенством при умові, щоб воно 1) визнало свободу наукового досвіду, 2) стояло на боці простого народу (лист до Окуневського від 3. II. 1893). Незадовго перед смертю Драгоманов пішов іще далі від своїх юнацьких поглядів на віру, пишучи в книжці «Рай і поступ» (1894), що «наука про поступ серед людей на землі не противна і вірі в Царство Небесне. Що буде на тім світі, не знати. Тому нехай кожний має волю вірити про це, як хоче, тільки треба, щоб ця віра не перешкоджала людям порядкувати життя на землі» («Рай і поступ», стор. 63). Драгоманов припускав, що навіть у Галичині в радикальному русі візьмуть участь і люди релігійні («Народ», 1892, стор. 264), він уважав, що справді релігійних людей серед народу треба притягнути до нашої релігії (лист до Павлика з 12. 2. 1893), визнавав «можливість спільної праці коло політичних і соціальних справ людей різних релігійних і наукових думок, яку ми бачимо тепер по інших країнах, напр., в Ірландії, стан котрої так подібний до нашого» («Народ», 1894, стор. 123). Але це все можливе

лише тоді, якщо духовенство стане на ґрунт толеранції, а що таку толеранцію виявляє передусім протестантство, то Драгоманов і волів, щоб серед нашого народу ширилася саме ця віра в її найпоступовіших радикальних розгалуженнях.

У зв'язку із згаданою релігійною терпимістю Драгоманова змінилося і його ставлення до християнства. Коли за часів «Громади» він рішуче осуджував християнство і об'являв його шкідливим яко таке, що заводить нерівність між людьми і роз'єднує їх, штовхаючи їх проти себе за те, хто краще вірує (пор. «Громада», 1882, ч. 5, стор. 121), то тепер, навпаки, хвалить християнство. Християнська віра, каже він, це новий ступінь у порівнянні зі старожидівською. Вона бо намагалася стати всесвітньою, а не виключно вузьконародною. Це, на думку Драгоманова, був великий поступ у порівнянні зі старими вірами, крім хіба однієї — буддійської («Рай і поступ», стор. 31). Запанування християнства було дуже великим поступом і добром для всього світу, бо християнська віра зводила всі народи в одне братство та й милостиві приписи її були все таки уздечкою для диких вояцьких звичаїв тих народів, що її приймали в середніх віках (там же, стор. 35).

Обстоюючи потребу пропаганди нового поступу, нового і безвірного світогляду, Драгоманов проте осуджував антиклерикальну пропаганду, яку вели французькі вільнодумці, наслідуючи Вольтера. Негативні способи цієї боротьби — осмішування, висміювання церковних вірувань, переказів, обрядів, тощо — переходять у французів, на думку Драгоманова, межі всякої пристойности. Тому він рішуче повстає проти таких способів боротьби з релігією. Він каже, що «пропаганда такого роду має часто надто сумні наслідки. Вона нищить старі вірування, не даючи в заміну нічого нового, розбурхує єдино ненависть до того, що лишилося від минулих віків, не вказуючи пробудженому розумові перспективи в погляді на минуле й майбутнє; нарешті, розвиває в масах легкі, не раз цілком звірячі інстинкти, вишукуючи в наївних або перейнятих монастирським зіпсуттям легендах і оповіданнях з минулого справді «брудні теми». (Див. статтю «Z powodu Mariji, poematy Szewczenki», «Przegląd Społeczny», т. II, стор. 148-49). Цей погляд, висловлений 1886 року, Драгоманов повторив і вісім років пізніше в «Народі» в статті «Наші пекучі справи» (1894 р., ч. 4, стор. 56). А втім він і давніше, закликаючи галичан боротися з церквою й попівством, годився, що боротьбу треба «проводити обережно і без провокації» (розмова з Вол. Барвінським у серпні 1873 року. Див. «Австро-руські спомини», стор. 163). «Я знаю, — писав він 1888 року, — що у вас треба обходитися з церквою і попівством зручно (я взагалі проти брутальних заходів, а надто в справах ідейних)»... («Попівство і народний прогрес», стор. 395). І справді, ще в 70-их роках Драгоманов дуже рішуче висловився проти брутальних заходів у боротьбі з церквою. Зупиняючися в розвідці

«Боротьба за духовну владу і свободу совісти в XVI-XVII вв.» («Отечественные записки», 1875) над антиклерикальною боротьбою французьких революціонерів за Великої революції, він указує на нездійсненність і шкідливість завзяття, з яким вони заходилися завести у Франції культ розуму на місце католицизму. Виривати відразу з корінням усю ту релігійну науку і обряди, з якими маса зрослася, якими жили протягом довгих віків, неможливо. Така різка операція може опертися на згоду хіба невеличкої меншости, каже Драгоманов, а натомість викликати серед людности величезну реакцію, що була б згубною для самих нових ідей, ради котрих ця операція здійснюється. «Під час конвенту, — пише він, — зроблено було частинно кілька спроб такої реформи. Але ту реакцію на користь католицизму, яка настала з початком 19-го віку і знищила багато доброго, що завела революція, в значній мірі слід пояснити саме зневагою суспільної совісти спробами реформації, що хоч і мала ліберальні цілі, але діяла деспотично». Тому Драгоманов, годячися, що не одна наука католицької церкви шкідлива й небезпечна для громадянства і держави, а значить і установи, оперті на цих науках, теж шкідливі і небезпечні, не радить касувати їх за одним замахом. «Досить, — каже він, — тільки скасувати привілеї церкви і завести свободу віри чи невірства та карати шкідливі прояви церковщини. Коли настане така свобода, то ці шкідливі прояви паралізуватимуться самі собою та й сама ця наука кінець-кінцем упаде під ударами суспільної совісти» («Отечественные записки», 1875, кн. 3, стор. 133).

Тому Драгоманов стоїть тут лише за розділ церкви і держави й вітає французьку революцію за її спроби в цьому напрямі. «Цим, — каже він, — вона зробила для увільнення держави від впливу церкви щось далеко триваліше, ніж проголошення релігії розуму» (там же, стор. 134).

І хоч як опісля захопився був Драгоманов протицерковною і протипопівською пропагандою, він усе ж таки завсіди був, сказавши по-теперішньому, проти більшовицьких способів її переведення, навіть коли ставляв її в першу чергу на порядок дня. Згодом він щораз більше надавав ваги саме роботі освітній та політичній і піднесенню економічного становища селянства та готовий був у цій роботі йти рука в руку з духовенством. Тут бачимо вплив живого життя, вплив поглядових його лекцій.

Драгоманов учив прислухатися і приглядатися насамперед до цих потреб живого життя та перевіряти ними навіть найкращі теоретичні постуляти. Так, наприклад, перестерігав він Павлика перед захопленням цивільними шлюбами, які заводила Угорщина. За сучасних угорських порядків, писав він, ліпше й дешевше від того нашому мужикові не стане, «бо чиновники дратимуть, а мужики наші все таки до попів будуть обертатися за шлюбами, бо боятимуться чорта.

До того ж і в Галичині, думаю, що треба не з самими попами боротись, а піднімати аграрні та інші справи далеко більше, ніж це робиться тепер» (Переписка з Павликом, VII, стор. 188, лист з 29. III. 1893). «Тепер головне діло — в Галичині збудити маси народу», писав він до Окуневського 25. II. 1894 р. А в цім ділі можуть іти разом усі щирі народолюбці, незалежно від того, якої вони віри, аби тільки ця віра не порешкоджала їм успішно й енергійно працювати для великої справи всебічного визволення трудящих мас.

ДОДАТОК

*Основи нової віри на Україні, що її запропонував М. Драгоманов під назвою Руське *) Братство.*

- 1) Віруємо в Бога, сотворителя світу й людей.
- 2) Признаємо посланців Божих, які, як Ісус Христос, навчали людей любити одні одних, як самого себе.
- 3) Шануємо всяку віру, з усяким обрядом, коли вони ведуть людей до любови, а не до противного.
- 4) Обіцяємо жити проміж себе, як брати і сестри, і цим приміром, а також словом наvertати людей усяких вір до нашого братства.
- 5) Три братчики, зібравшись до купи, можуть уложити собі громаду, яка має рішати про всякі свої справи і змовлятися у тих справах з другими громадами.
- 6) Всі громади і братчики з руською мовою вмовляються про справи всього руського братства.

*) Прикметник руський значить тут те саме, що український, як його вживали наші люди в Галичині аж до першої світової війни.

**ДЕНІ ДЕ РУЖМОН: ЕВРОПА — КОЛОС,
ЯКИЙ (ЩЕ) СЕБЕ НЕ ЗНАЄ**

**АФРИКА ДИВИТЬСЯ НА КИТАЙ, ЯКИЙ ЗАХОПЛЮЄТЬСЯ РОСІЄЮ,
ЩО ЗАГІПНОТИЗОВАНА АМЕРИКОЮ, ЯКА Є ТВОРОМ ЕВРОПИ**

Своєрідний європейський дефетизм, від Шпенглера до Тойнбі і від Сореля до Сартра, здається, переконав нашу еліту і наші маси, що Європа — це щось безпомічне, затиснуте між двома колосами. Це переконання, чи страх, здається мені, дивовижно не відповідає фактам. Від 18 віку воно переслідує наших інтелектуалів. Ось що писав Катерині II барон Грімм, паризький публіцист і літератор, напередодні революції: «Дві імперії поділять між собою (світ): Росія від сходу і Америка, коли в майбутньому стане вільною, з заходу; ми ж, народ середини, будемо так zdeградовані, так знецінені, що хіба тільки через невиразну й глупу традицію знатимемо, чим ми були».

У 1847 році Сент-Бев так підсумовував погляд історика Адольфа Тьера: «Є тільки два народи. Росія, ще варвар, але велика... Стара Європа мусітиме рахуватися з цією молодістю. Інша молодість — це Америка... Тут майбутнє світу, між цими двома великими світами». І так твердять двадцятьє інших, включаючи й Токвіля, протягом усього 19 віку, отже далеко перед піднесенням цих двох великих у світовому масштабі, яке датується точно кінцем останньої війни. Ось вони. Зміряймо їх реальний зріст.

Я вигадав невеличку графічну гру, дуже просту. Візьміть листок паперу, поділеного на квадрати. Накресліть три вертикально поставлені прямокутники, розміщені поруч, з основою в кожного по десять квадратів. Той, що ліворуч, має вісімнадцять квадратів у височину, правобічний — двадцять два, а середній сорок п'ять квадратів. Він сам буде більший від обох інших, складених разом. Питання: що означає цей середній прямокутник? Відповідь: це Європа між «двома великими». Кожний квадрат представляє мільйон мешканців. Європа на захід від залізної завіси нараховує 355 мільйонів; сім європейських держав, підпорядкованих тепер СРСР, — 95 мільйонів; разом 450 мільйонів. Тоді як «два великих» разом становлять лише 400 мільйонів.

Додайте до цієї демографічної кількості людські якості європейців, які й досі є найкращими робітниками, найкращими філософами

Дені де Ружмон опублікував у паризькому тижневику «Ар» серію статей про долю й призначення сучасної Європи. Останній розділ з цього циклу («Ар», ч. 875, 1962) передрукований тут без скорочень. Ред.

й найкращими мистцями, — і ви погодитесь, що по меншій мірі курйозно Європі почувати себе розчавленою між цими двома колосами, меншими від неї, які не досягають її ростом, навіть коли стануть один на одного.

Але ви скажете мені, що реальна сила Європи не пропорційна її населенню. Це так і є в тому сенсі, що американська продукція на душу населення ще покищо перевищує європейську. Але ритм зростання в Європі далеко вищий, ніж у Сполучених Штатах. А щодо абсолютних чисел Європа посідає перше місце в продукції сталі, чавуна, оливи, цементу, масла і молока — основних продуктів; Сполучені Штати посідають друге місце, а СРСР — третє. Це щодо кількості. Стосовно якості оцінка випаде ще більш разюча. Ось, між іншим, один числовий приклад, який не здається мені позбавленим значення: продукція вчених першої ранги, обрахована в нагородах Нобеля за науку від 1901 — дати створення нагороди — до 1961: Росія й народні демократії — 10 лавреатів; Сполучені Штати — 61; Західня Європа — 142.

Але ви мені знову скажете: «Це абстрактні числа! Я й далі почувую себе розчавленим...» Це правда. І це тому, що ви ще почуваете себе не громадянином 355-мільйонної нації чи 450-мільйонної (включаючи й європейські сателіти СРСР), а всього лише громадянином невеликої держави на 5, 10 чи 50 мільйонів, яка в новому світі нічого не важить. Об'єднана Європа ще не створена і її конечно треба створити, щоб наша гльобальна могутність реалізувалася не лише в статистиці, а й у нашій свідомості.

Європа має все, що потрібне, щоб бути ще першою силою Землі, не лише своїм простором, а потенціалом демографічним, економічним і культурним.

Однак доля цивілізації залежить не тільки від цього роду шанси. Вона залежить цілковито від свого активного покликання — я чекаю усвідомлення цього покликання від тих, хто за це відповідальний, — і, з другого боку, від потужності інших культур і цивілізацій, які претендують її перемогти.

Я не скажу вам нічого нового, коли нагадаю, що значна частина західньої інтелектуальної еліти голосно розпочає з приводу наших вартостей і заперече будь-яке покликання Заходу, такого, як його репрезентує Європа в її прагненні до об'єднання і Сполучені Штати. Безнастанно чути розмови, що Захід перебуває в стані повного морального занепаду, а передусім — що він не має ідеалу, який можна протиставити новим і перемагаючим вартостям комунізму.

На це я відповім, посилаючись ще раз на факти: економічний розквіт Заходу і його інтелектуальна вітальність, яких не те що не перевищують, а й далеко не досягають ні Схід, ні Африка, свідчать про відродження, а не про занепад. Але є ще одне: нам кажуть, що нові вартості, здібні захопити світ і дати йому ідеал, репрезентує

російський комунізм. Я хотів би бачити — і не бачу в ньому нічого нового. Що таке в сумі радянський комунізм?

Суміш на 50% традиції чисто російських, навіть царистських, як ст роля поліції і чиновників або звичка переписувати кожних двадцять п'ять років історію, щоб виправдати політику суверена чи урядової партії; до чого додається 50% марксизму, більш чи менш вірно застосованого. Але марксизм все ж таки не російський винахід. Його створив не Попов, а Карл Маркс. А хто був Карл Маркс? Німецький єврей, батько якого перейшов на протестантську віру, що писав у Англії статті для «Нью-Йорк Гералд Трібюн». (Ці статті, зібрані пізніше, дали значну частину розділів «Капітала»). Маркс є одним з найбільш типових продуктів філософічних, теологічних і політичних дебатів, які визначили європейський дух 19 віку. Ці важкості, що є властиво нашими, росіяни підносять нам сьогодні, зрештою, в дуже спрощеному й збідненому вигляді, під назвою діалектичного матеріалізму.

Який же ще міг бути гіпотетичний переможець, що взяв би з наших німечин рук те, що колись називали «факелом цивілізації»? Такого я ще не бачу. Я не бачу жодної культури, незалежної від нашої, доглибно відмінної від нашої, яка була б більше здібною, ніж ми, виконувати планетарно об'єднуючу функцію, яка тепер, у добу техніки, буде першим обов'язком цивілізації. Навпаки, погляд на земну кулю переконує нас, що нові народи дивляться на Європу, навіть коли вони, наслідуючи її, її ж ображають.

Щоб сказати це одним реченням, я стверджую таке: Південно-Східня Азія заздрить Китаєві і хотіла б потайки його наслідувати; але Китай біжить слідом за Росією, сподіваючись побити її на її власній території; а Росія вже тридцять років проклямує, що вона буде кращою від Америки — яка є, поза всім, твором Європи! Коло замикається, приводячи нас до Європи.

Де ж за цих обставин шукати наших переможців? Я бачу тільки наслідувачів, які дуже часто доводять до карикатури наші найбільші слабості. Ні, ми не ухилилися від нашого покликання, послаючись на свою слабкість чи ті злочини недавнього минулого, за які третій світ вважає нас відповідальними. Бо ця слабкість походить тільки з поділу наших сил (а ми зараз на шляху до об'єднання), а не з відсутності потенційної сили. А ті злочини, що походять з нашого націоналізму, расизму і, до певної міри, колоніалізму, вимагають від нас зовсім не гнівного і мазохістського *mea culpa*, що так багато легше від акції. Чесноти і гріхи Європи, її минуле й її досвід роблять її подвійно відповідальною — в активному сенсі цього слова, цього разу — перед обличчям світу прийняти своє покликання, яке ніхто не зможе прийняти, яке ніяка культура і ніякий режим, здається мені, не спроможні взяти на себе, якщо Європа ухилиться від нього.

Це покликання чи, коли хочете, світова функція реанімується в

моїх очах в цих трьох словах: по ж в а в л ю в а т и, р і в н о в а ж и т и, о б ' е д н у в а т и.

По ж в а в л ю в а т и передусім світовий обмін. Стосовно обміну матеріальних дібр це саме собою зрозуміле, бо Європа створила цей обмін, встановила його після великих відкриттів, і лише ті технічні засоби, які вона створила, можуть його підтримувати. Європа лишається центром усього світового обміну, і не тому тільки, що вона міститься в центрі упривілейованої гемісфери, а й тому, що її міжнародна торгівля подвійно перевищує цю ж торгівлю Сполучених Штатів і приблизно в десять разів перевищує СРСР. Світове покликання Європи фіксується в цих фактах:

Наш експорт становить приблизно 40% нашої комерції, і наш імпорт досягає тих же показників, тим часом як Сполучені Штати пов'язані з рештою світу лише максимум 5% своєї національної продукції. Світ живий для Європи, таким він не є для Сполучених Штатів, а ще незрівняно менше для сучасної Росії.

Що ж до обміну культурного, тобто духового, усе говорить за те, що Європа має його рухати й орієнтувати в напрямі плідного діалогу. Усе промовляє за це, а передусім наші традиції, не лише зацікавлення, а й пошана до духових вартостей, навіть і саме відмінних від наших: зовсім не випадок, що Європа створила етнологію, археологію і порівняльне вивчення релігій, якого до неї не було й сліду на землі. Америка у всьому цьому подає потужну допомогу, але ініціатива пішла з Європи, і на неї, як я переконаний, природно дивиться еліта світу: через Європу вона здобуває потребу й засоби тримати діалог, не тільки з нами, а й між собою.

Р і в н о в а ж и т и людську творчість — це другий аспект покликання Європи. Рівноважити техніку і традицію, наприклад.

З Німеччини, Англії, Франції, Швейцарії почала свою ходу техніка на початку 19 віку: і тут таки вона наразилася на опір традиції і звичаїв, який їх змусив поступово пристосуватися до ритму життя. Адаптація — дуже повільна в загальному, але не менш драматична в своїх перипетіях, що дістало назви соціалізму, марксизму, лібералізму, синдикалізму, пляніфікації, орієнтації і професійної формації. Адаптація — болюча, але плідна, виявилася спочатку в Ліоні й Цюріху у вигляді робітничих бунтів проти ткацьких машин, пізніше проти конвайерної продукції в Америці і недавно проти автоматії в Ковентрі: усе це становить собою людський досвід, з якого може багато навчитися весь світ, світ, який за всяку ціну хоче наших гарних машин, не замислюючись над тим, що вони невидимими силами полями, як троянський кінь, можуть поступово знищити їх найдорожчі традиції і їх психічну рівновагу.

І це приводить нас природно до третього типового слова нашого покликання — федерування.

Боронити й популяризувати федералізм — це, можливо, най-

більше завдання, за яке Захід відповідальний перед світом, як і перед самим собою.

Бо саме Європа поширила в світі вірус націоналізму, на який вона небезпечно захворіла двома нападами.

І ця хвороба лихоманить сьогодні більшість країн світу, штовхає їх до найгірших ексцесів шовінізму, які не мають ніякого виправдання з погляду їх власного економічного чи політичного інтересу, а застосовуються за дла престижу. Під претекстом звільнення від останніх слідів нашого імперіялізму вони копіюють найочевидніші його жиби. Європа мусить випродукувати, випробувати й поширити протидію цьому смертельному вірусові, успадкованому від 19 віку.

Отже протиотрутою від націоналізму, шовінізму і, нарешті, від тоталітарних диктатур, які неминуче в наш вік з них виростають, є федералістична настанова й практика: союз у різноманітності, жива рівновага місцевих свобод і обов'язків спільноти і передача спільноті «суверенних» прав, яких у сучасному світі жодна з наших країн неспроможна сама реалізувати.

Покликання Європи, сьогодні для завтра, дати світові новий успішний приклад великої федерації. У збігові, який я вбачаю між кінцем нашого колоніального імперіялізму, початком нашого федеративного союзу і піднесенням нашої економіки є поза сумнівом велика лекція для Третього Світу, але також, і, можливо, насамперед, для всього Заходу — включно з Америкою й Росією — для всього Заходу, якщо він хоче нарешті дійти до миру сам у собі. Ми побачимо це протягом цієї генерації, чи Європа, з якої пішло зло, здолає об'єднатися вільно, закінчуючи свою авантуру; творити світ, творячи саму себе. Новий ідеал, який проголошує молодь, є саме тут, у федеративній Європі, моделі світу.

Час закінчити без сорому сумніватися у вартостях Заходу. Навпаки, прийшов час цінувати їх серйозно нам самим. Ми просто не маємо права відповідати запізнілим і безсилим *mea culpa* на чекання молодих народів і радянської молоді, що підсвідомо повертається обличчям до Заходу. Ідеться не тільки про нас у цій справі. Ми є для інших надією, і йдеться про те, щоб їх не розчарувати.

Майбутнє Європи поставлене на карту великих гео-економічних фактів, світового масштабу в майбутньому. Воно здається мені поставленим на карту універсальної функції, яка коріниться в минулому нашої культури, в конститутивних даних Заходу, до якого звернене усе в світі в цю другу половину 20 віку.

Усі шанси Європи залежать не від точного передбачення того, що зроблять інші. Вони залежать від духу, руханого нашими руками. Для нас надійшов час не напруженого шукання, щоб відгадати найближчий хід нашої історії: ми покликані її робити.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Давнє й актуальне в рядках літопису

У п'ятдесятліття існування вінніпегського «Українського голосу», в 1960 році, почав появлятися на шпальтах цього тижневика «Літопис українського життя в Канаді» в опрацюванні Ольги Войценко. 1961 року накладом видавничої спілки «Тризуб» у Вінніпегу вийшов книжкою перший том «Літопису» з піднаголовком «Піонерська доба: 1874-1913». Вибраний і синтетично зібраний матеріал з річників «Українського голосу» починається, як і існування цієї газети, датою 16 березня 1910. Але у вступному розділі «Важливіші дати до 1910 року», авторка веде читача ще давнішими, першими українськими слідами по американському континенту, що починаються з 1799 року. Далі, під датою 1874 року, названий перший відомий поселенець у Канаді, за 1891 рік відновуються імена дальших українських імігрантів з Галичини і Басарабії; у 1895 році згадується перший відвідувач з Львова д-р Осип Олесків, що опісля у львівському видавництві ім. М. Качковського видав дві книжечки «О еміграції» та «Про вільні землі». У 1897 році починається масова еміграція українців з Європи до Канади. Тут же занотоване і перше українське греко-католицьке богослуження в Стюартборн (провінції Манітоба). І так рік за роком приносить: перша українська церква в Канаді, перший поштар-українець, перший склепар-українець, перша українська книжка, книгарня, учительський семінар, братство св. Николая, читальня «Просвіти», перший український концерт на честь Т. Шевченка, конвенція українських учителів, «Рідна Школа», бурса для українських хлопців, перший український муніципальний начальник і, врешті, заснування

«Української видавничої спілки в Канаді», якій завдячує свою появу «Український голос» — «Ukrainian Voice» — «просвітно-економічна, політична поступова часопись для українського народу в Канаді».

З самого цього переліку віс давниною і чимось зворушливим, первісним і динамічним, прикрим і відрадним, хоч у скромних формах, але цікавим настільки, наскільки притягальною є кожна піонерська сила, що промощує нові шляхи в незайманих просторах. Згадуючи піонерів українського життя на канадському ґрунті, один з-поміж найвизначніших канадських діячів у перші десятиліття організованого життя, Я. В. Арсенич так віддає соціологічне тло, на якому розвинулася хвиля еміграції і нового поселення: «Блаженні ті, що не плазували жебраками попід чужими порогами, але відчули вартість свою, оперлися на власні сили й збірними трудами своїми внесли виразний і тривкий вклад у будову нового громадського життя без дисонансу і самопониження».

Повно і широко документує «Літопис» всебічний процес буття і ставання нового, соціологічно своєрідного твору, яким є українська спільнота на канадській землі. Шевченкове «все йде, все минає...», поставлене за motto до «Літопису», наводить меланхолійно-рефлексійну нотку в настанові до пройденого, що скорше чи пізніше відпливає в забуття. Але в самому матеріалі радше промовляє щось протилежне, і тим яскравіше унагляднюється ціль, яку поставила собі у праці відома уродженка і вихованка канадської землі й української спільноти: закріпити і відсвіжати минуле, а ще більше — дати вклад для забезпечення традиційности та історичної

тягlosti, «що мають стати притягальною силою для нових поселень». Бо власне, перегортаючи сторінки таких аналізів, доводиться без зайвого патосу таки з оптимізмом ствердити, як минуле наглядно живе в сучасному. І, з другого боку, при всякій нагоді доводиться усвідомити, що існують, на жаль, вічно актуальні, все ще не розв'язані чи не завершені питання, які, незалежно від різних форм на різних відтинках часу і простору, стоять перед нами завжди живою, а то й пекучою проблемою, що стосується кардинальних питань українського національного буття.

*

Як видно вже і з вступного перебігу важливіших подій серед українських поселенців у Канаді, питання українського виховання стояло від початку в центрі уваги і в пляні послідовних прямувань в громадському житті, при чому основною справою було питання шкіл з двомовною, українсько-англійською системою навчання, а далі — засоби утримання і обслуження цих шкіл відповідно кваліфікованими учителями, букварями, підручниками тощо. На цьому відтинку, з одного боку, велася наполеглива праця при організації і вишколі учителів, відбувалися конвенції, засновувалися українсько-англійські учительські семінарії, працювали шкільні організатори і т. д., з другого боку, роками йшла затяжна боротьба за втримання первісно прийнятої двомовності в школах, що в різних провінціях позначувалася різними труднощами, нападами і переслідуваннями і кінчилася законодавчою ліквідацією неанглійської мови в школах. Активізація української громадськості коло цієї справи здійснювалася в різних формах. Крім оборонної реакції незалежної української преси у відповідь на провокаційні і образливі виступи та удари з боку англосакських чинників, українська дія мобілізувалася у вічах, протестах, виборчих акціях, петиціях і, врешті, у виступах перед парламентом. В «Літописі», природним порядком, зокрема доклад-

но відготовані різні явища і факти з провінції Манітоба.

Перша промова на сесії манітобського парламенту першого посла українця і єдиного натуралізованого між уродженцями британцями, Т. Д. Ферлея, що стосувалася, зрештою, різних питань законодавства, була передусім гарячою обороною двомовної системи шкільництва. Підкреслюючи лояльність до Канади і британського прапора, він запевняв, що українці можуть бути найкращими громадянами Канади, тільки «потрібно справедливого трактування зі сторони правлячих чинників».

До помітніших виступів цього характеру належить також слово названого вже Арсенича від імені української делегації до манітобського уряду, в якому український речник посилається на «конституційні свободи Канади, в тому і в тому до виховання і навчання»... та на «природне право розвиватися поступово природним способом». Українським діячам доводилося постійно говорити про роллю учителя, «що розуміє душу свого народу», про зв'язок школи з домом, шукати оперття у світових авторитетів педагогіки в питаннях значення рідної мови, аргументувати, що рідна мова «це основна підвалина розвитку характеру дитини, а потім людини», і т. д. У відповідь на дискримінуючий тиск і нетерпимість, зокрема з боку шовіністичної англосакської преси, окремі діячі і незалежна українська преса були примушені щораз нагадувати своїм співгромадянам про співтворчу роллю українців у розбудові Канади. «Український голос» у січні 1916 року писав: «... ми вдоволені теперішніми шкільними законами, коли хочемо, щоби вони остали незмінними, а коли в чому потрібно якоїсь зміни, то щоби ця зміна не виходила в некористь лише якоїсь частини тутешніх громадян. Нім ще ми приймали до Канади, і то таки на поклик тутешнього уряду, та прибрали цей край за свою нову вітчизну, ми були вкленені про свободу Великої Британії та її колоній, і на сій підставі ми:

поселилися тут раз на все. Ми віримо, що правительство Манітоби... повинно бути справедливим у своїх рішеннях і не піде за цюкваннями...» На шпальтах преси знайшлася і така дотепна глоса: «Дехто каже, що, замість касувати двомовні школи, ліберали ліпше і справедливіше зробили би, коли б запровадили до шкіл мову індіанську і примусили її вчитися. Тоді ніхто не міг би нарікати, і так найлегше національні непорозуміння полагодилося. Мова індіанська се дійсно мова найдавніших мешканців сеї землі».

Загальні явища дискримінації набирали вкрай ворожих і зневажливих форм, і про стан цієї справи найвимовніше свідчать нечисленні прихильні виступи з неукраїнських кіл. Для прикладу варто навести статтю Й. С. Вудсворта з місячника «The Statesman»: «Хоч українців у Канаді є понад 200 тисяч, ми мало знаємо про цих інтересних людей, яких на світі щось 34 мільйони. Тому що багато їх приїхало сюди з Галічини, ми об'єднали їх з іншими групами емігрантів і разом охрестили всіх „галішнені“... Вони не говорять нашою мовою і приїхали не в такім убранні, як ми тут носимо, тому ми вважаємо їх щодо цивілізації і культури на рівні з бущменами або тубільцями островів на полудневих морях. А в суті речі цей народ сотні літ тому мав університети і багату літературу. Та історія їх дуже нещаслива, однак злидні не вбили в них амбіцій, духа й прагнення до чогось ліпшого і кращого... Вже давно пора, щоб ми знали більше про них і про обставини, в яких вони живуть...» Про кривдне ставлення до українського населення свідчать і інші об'єктивні ствердження, що підкреслюють позитивні вартості українських поселенців. Так, приміром, публікований прихильний звіт співробітника Бюра суспільних розслідувань про українців у Саскачевані і Альберті як про добрих господарів-фермерів, про їхні намагання дати дітям вищу освіту, про українські бурси і т. д., а «The Farmer's Magazine»

називає українських фермерів «найкращими піонерами в Канаді».

Як гостро стояло питання боротьби за утвердження себе на новому ґрунті, ілюструє характерний уривок з промови одного діяча на великому громадському вічі, яке відбулося в 1913 році в провінції Манітоба: «... в нас є сила, в нас є життя. Коли не знищили нас Москва, Польща, то не знищить нас і Канада». В організованому суспільстві постійно падали кличі: «національне життя будувати на національному ґрунті»; «чи ми маємо право на національне існування в Канаді?»; збереження рідної мови неанглійських народів у Канаді; катедри української мови й літератури в університетах; називати школи українськими назвами; назвати вулицю у Вінніпегу іменем Т. Шевченка, що буде «цілком задокументованим нашого існування в столиці Манітоби»; «захоплюй землю... аби наші люди жили незалежно, щасливо, а не носили міхи залізною дорогою ціле життя». Ішли заклики до участі в політичному житті Канади, до здобування освіти, професійної підготовки та важливих позицій, до творення допоміжних організацій; з'ясовувано і боронено вимогу правильної назви «українців» і т. д.

Яскравим показником упереджень і застережень до української постави стала передусім вінніпегська «Free Press», яка говорила про українців у Канаді, ніби вони «так далеко пішли, що тут говориться про канадську Україну»; газета висловлювала побоювання, що «Канада може стати багатомовною країною, а загрозою в цьому випадку є в першій мірі українці».

Усі ці явища і процеси зводяться до одного засадничого комплексу, що й тепер стоїть перед українською еміграцією взагалі, і зокрема перед українською канадською групою у формі питання: інтеграція чи асиміляція?

Намагаючися перешкодити збереженню національно-культурної самобутності українців у Канаді, шовіністичні англійські кола ставили

українських поселенців у позицію «чужинців», проти чого канадські українці принципово боролися. Відповідь, яку в 1916 році дав «Український голос» англійській пресі, з'ясує суть і практичну розв'язку цього комплексу. У ній говориться: «По справедливості Ви в такому самім відношенню ся до цього краю, як і ми, лише з тою різницею, що Ви трохи скорше тут заїхали і декотрі вже тут родилися... Ми не чужинці, а громадяни Канади, так як і Ви ... Хочемо задержати свою мову і культуру, хочемо вивчитися Вашої мови і присвоїти собі, що є доброго у вашій культурі, а на політичнім полію хочемо стояти з вами на рівній стопі, як рівний з рівним, як вільний з вільним».

Немов у ланцюзі неухильної послідовності відтворюється у «Літописі» також «незмінне» питання українсько-російських стосунків і ставлення т. зв. вільного світу до цієї справи. Незалежно від існування москвофілів у Канаді, що під час першої світової війни ухвалювали вірнопідданчі резолюції «білому цареві», від найдавніших часів наші земляки мали за океаном клопоти і непорозуміння, що, зрештою, виникали часом і з непоінформованості інших співгромадян та з плутанини в назвах. На цьому тлі, наприклад, так і залишається неясним, чи в 1916 році в сенаті Манітобського університету дискутувалася справа російської, чи української (ruthenian) мови; а після перекладу українських народних пісень пані Лайвсей Н. Л. Залозецькому довелося в «Telegram» поправляти ученого рецензента, що авторка зібрала українські пісні не від «москалів» (великоросів), мешкаючих у Вінніпегу», а таки від українців. Автор цієї публічної відповіді заявляє: «українці є українцями, а ніякими москалями, і не хочемо, щоб нас рабували з нашої пісні так, як зрабували нам політичну свободу, независиму церкву, рабують рідну мову і т. д.». За словами автора, таке інформування англійсь-

кої публіки «шкодить і українцям — бо рабує від них культурний скарб, і англійцям, бо подає їм ложні інформації».

А зтім у фактажі цього часу знаходимо й інші «традиціональні» форми українсько-російської проблеми. Під час боротьби за двомовність шкіл після слова Петрушевича від української делегації Комітету оборони двомовних шкіл перед манітобським парламентом несподівано виступив редактор «Русского народа» з закидом проти українців щодо їхньої лояльності («німецькі шпioni») та з вимогою знесення двомовних шкіл. виявилось, що це був ставленик уряду, покликаний за речника «противної сторони». І ще один характеристичний приклад з рецензії на книжку Арнольда Тойнбі «Nationality and the War»: «Українцям не можна дати цілковитої автономії, бо їх є так багато, що вони розсадили б російську імперію. Можна українцям дати свободу плекати їхню культуру і зберігати їх святощі, як також дати їм свободу слова і т. п., взагалі трактувати їх бодай так, як їх трактують в Австрії, але поза тим нічого більше...» (у відомій «Free Press»).

Поза тим ще багато цікавого матеріялу знаходимо в «Літописі», що стосується таки безпосередньо українського життя в Канаді. І з цього погляду Ольга Войценко віддала своєю працею велику прислугу справі історичної студії про українців Канади. Але зібраний матеріял є заразом таки справді наявним вузлом життєвого зв'язку різних генерацій української еміграції. В українській дійсності, як видно, існує, хоч і в різних формах, але по суті однаково важлива тяглість актуальних, ще не віджилих або не визрілих проблем. Про це найкраще могли б сказати вже й сучасні покоління свідомих свого українства канадських українців, що хотіли б свою позицію в Канаді бачити остаточно і задовільно закріпленою.

На окреме відзначення заслуго-

вує ще один важливий момент, зачерпнутий з аналіз. У «Літописі», від першого числа «Українського голосу», густо і твердо вписані живі свідчення постійного зв'язку українських канадських імігрантів з Україною. Під датою 16. 3. 1910 заготовано: «Канадійський відгук на проєкт пам'ятника Т. Шевченка в Києві з нагоди п'ятдесятліття смерті й століття народин, й заклик до пожертв на цю ціль». І далі, різні явища і проблеми, якими живуть різні землі України, йдуть свіжим відгомном по нових просторах Канади: справа М. Січинського, А. Коцка, культурне життя на Україні, рідна школа, підтримка різним інституціям, крайові акції в Канаді, вибори в Галичині, листи з України в канадській пресі, інформації про Україну і популяризація української справи серед чужинців і, врешті, военні дії на українській території, революція в Росії і українські визвольні процеси. У червні 1914 року в «Українському голосі» появляється стаття «Потреби ближчого порозуміння» (П. Крат), де аналізується ситуація в Росії і передбачається, що «в будучому вибуху революції не тільки будуть піднесені старі гасла: „Земля і воля”... але попри те голосно залунає: „Хай живе Самостійна Україна!» І далі

йде заклик, щоб заокеанські українці «були готові дати всяку поміч і щоб відбуту в цій цілі два з'їзди, в Канаді й в ЗДА...»

У Вінніпегу постає товариство «Самостійна Україна», завданням якого є підтримувати змагання України до самостійности «в етнографічних границях»; твориться воєнний фонд допомоги українцям на рідних землях і т. д. Та передусім українські патріоти за океаном вникливо слідкують за пульсом політичного життя усіх змін та потрясень, що відбуваються на материк, справи якого ще так безпосередньо полонили їхні уми і серця. Під датою 12 грудня 1917 року стоїть такий запис: «Наші брати на Україні не думають користися зовсім приказам большевицьких інтернаціоналістів, не тому, щоб вони не хотіли заводити нових справедливіших порядків на Україні, але тому, що власне большевики не думають боронити прав українського народу...»

*

Усе це були історичні нотатки. У них відживає минуле. Але як часто у них, таким дивним збігом умов, знаходить живий відблиск актуальна дійсність різних «провінцій».

Дарія РЕБЕТ

Незадовільна праця про українське віршування

В серії видань польської Академії наук з поезики в польській і в чужих літературах вміщено переклад праці київської дослідниці, рецензований київськими літературознавцями: покійним О. Білецьким та доц. Ф. Шоломом. Праця охоплює розгляд віршових схем народних пісень і дум, а далі і розвиток віршування від 16 в. (вірші Римши) аж до А. Малишка. Це робота компілятивна, вона будується при народно-писемних схемах на студіях Ф. Колесси (в бібліографії позазивані його праці лише з-перед першої вій-

ни!), а при середньо-добовому віршуванні на студіях В. Перетца, при новішому — на працях А. Шамрая, В. Крєкотня, М. Рильського тощо. Авторці залишилися невідомими не те що «буржуазні» праці про українське віршування (В. Сімович у «Граматичі», С. Гординський: «Укр. вірш», Мюнхен, 1947, І. Кошелівець: «Нариси з теорії літератури», І, Мюнхен 1954), але особливо цікаві і для української середньої доби праці про польське силабічне віршування (М. Длуської, К. Будзика, К. В. Заводзінського й ін.). Авторка

вміє ще назвати праці про записи українських пісень у російських співаниках 18 в., але нічого вже не чула про публікацію А. Брюкнера у журналі «Паментнік літерацкі» таких же пісень по польських співаниках 17-18 вв. А дуже шкода: згадані польські праці навчили б її методи систематично розглядати окремі елементи вірша: ритміку, риму, цезуру, строфіку; переноси — від їх початків аж по сьогодні, включно про статистику їх в окремих поетів. Польські досліди тут тим більше повчальні, що силабізм наших віршів первісно повністю переносено з польської версифікації так, як ця позичала його з латини й чешчини. Замало тут теж сказати, що той чи інший автор вживав котроїсь схеми: треба бо собі ще завдати труду, щоб дослідити, яку питому вагу має дана віршова схема серед інших, побічних, себто в якому відсотковому відношенні вона в нього виявляється. Такою бо статистикою дійшла сьогоднішня польська наука про віршування до прецікавих висновків. Очевидно, що для такого треба було сягнути до повних збірок віршів, а не до підстрижених радянськими редакторами хрестоматій чи антологій, як це зробила авторка й тим поставила під сумнів наукову вартість своїх висновків. Отака бо повна й глибока аналіза ритмічних засобів даного автора дозволила б, при давніших авторах, виєлімінувати всі ті очевидні помилки переписувачів чи видавців, задля яких доводилося створювати найдивовижніші ніби «відхилення», включно до неймовірних «цензур» поміж прийменником та ім'ям. Якби авторка не лише переказувала з другої й третьої руки, але заглядала й до першоджерел, то натрапила б у «Граматиці» М. Смотрицького й на спробу створити на основі грецької наголосово-часокількісної системи відповідні «слов'янські» віршові схеми; варто б дослідити, наскільки вони знайшли наслідувачів. Не знає авторка ні праць С. Смаль-Стоцького про Шевченкові народно-пісенні схеми (Ритміка Шевченкової

поезії, 1925; Інтерпретації, 1934), а тому їй доводиться тут переказувати його думку аж із другої руки (як ніби погляд М. Рильського); в книжці, що має претенсії на науковість не лише в кордонах СРСР, це — недопущенне.

Не існує для авторки і важливий комплекс пов'язаности ритміки з наголосом; заки братися до будь-яких висновків про ритми наших віршів в історичному аспекті, слід спершу зайнятися наголосовою системою окремих авторів в її стосунку до літературного й даного віршового наголосу. Бо тоді не траплятимуться такі грубі натягання наголосів, як це вийшло в авторки, наприклад, при вірші Ів. Могильницького. Не завдала собі авторка труду устійнити схематично загальновідсоткове відношення в українській мові поміж словами ямбового, трохеїчного, дактилічного, анапестового й амфібрахіїного складу (наприклад, на підставі пробної статистичної аналізи кількох довільно підібраних текстів); таке зіставлення (теж для окремих говіркових масивів) витлумачило б може й частішу появу трохеїчних схем у галицьких віршувачів супроти виразної переваги ямбів у східньоукраїнських поетів.

Данину КППС-івській ідеології, незвичну в польських наукових виданнях, помітно тут не лиш у примітивних агітпропівських тирадах (їх повторювання мусіла аж «скорочувати» польська редакція в частині про підсоветський період віршування!), але і в безглуздому поділі на «дорадянський» і «радянський» періоди, які для техніки віршування — такі без найменшого значення. Авторці такий «поділ» придався хіба на те, щоб непомітніше пропустити розгляд віршування всієї нової «позарадянської» поезії; але й з-поміж «радянської» знайдемо тут лише: В. Чумака, В. Еллана, П. Тичину, М. Рильського, А. Малишка й принагідно М. Бажана. З-поміж пошевченківських поетів побіжно розглянено лише віршування: С. Руданського, П. Грабовського, Л. Глібова, І. Франка, Л. Укра-

інки, В. Самійленка й О. Олеся; А. Кримському й молодомузязям, та Дніпровій Чайці присвячено менше уваги, ніж кільком «пролетарським» віршописцям. КІПРС-івську мовно-історичну схему помітно тут і в повному промовчанні старокиївської доби (ритміка «Слова о полку Ігореві») і таки в постійному несмачному дочіплюванні найнедоречніших згадок про російську літературу, з якої українці мало не вчилися ще силабічних віршів у 17-18 вв., себто тоді, коли цю, перейняту з Заходу, віршову техніку перещеплювали в Москву якраз українці й білоруси. Замість речевої аналізи віршувальної техніки, авторка часто втікає до недотемового переповідання змісту обговорюваних віршів, підкрашеного термінологією вульгарного марксизму; отакий аісторизм вирішив хіба, що й почаївський «Богогласник» 1790 р., який, з уваги на свої колядові вірші, мав немалый вплив на наше віршування, збуто загальниковими фразами. Така самоволя найяскравіше виступає при розгляді поетів 20 в.

Врешті дві дрібні завтати. Панегіристи-історіографи залюбки, через фальшиво зрозуміле поняття «добра своєї нації чи держави» надають окремим володарям проблематичний титул «великих»; такого дочекалися в російській історіографії царі Петро I і Катерина II; німецькі історики поспішають надавати такий титул ще й кривавому Іванові IV Грозному, а декотрі

німецькі публіцисти навіть Сталінові (дер гресе Сталін). Справа тут може і в собі звати російського царя Петра I — «Великим»? Ще тому 150 років земляки цієї авторки в «Історії Русів» знали розповіді про криваві розправи підручних цього «великого» царя 1708 р. в Лебедині біля Охтирки над українськими патріотами. Серед двоногих істот тільки хіба якісь триглотитські племена не мають т. зв. історичної пам'яті. При польському перекладі українського тексту книжки не скрізь консеквентно передавано українські прізвиська. Що поета Герасименка названо помилково Герасименком, можна б ще зрозуміти як недогляд; але що навіть із прізвиська самої авторки (вона в київській «Вітчизні» друкується як Галина Сидоренко) зроблено Сідоренко (скрізь в інших випадках дуже дбайливо збережено українську форму прізвиська!), то вже таки дивно... Хочемо вірити, що така «транскрипція» не походить від самої авторки-україністки.

Оця публікація доводить, що й на відтинку науки про віршування україністика в УРСР стоїть далеко позаду польських чи чеських сусідів, у яких киянам справді багато чого треба б повчитися.

Олекса ГОРБАЧ

Церковна музика на платівках

Заходом видавництва М. Денисюка в Чикаго появилсь на двох платівках комплект співаної служби Божої (завийнятком фрагменту т. зв. «освячення»), що її наспівав о. Володимир Гавліч (ЧСВВ) з дияконами о. Д. Ковалюком та о. І. Дашкевичем і хор церкви св. Варвари у Відні з такими визначними соліста-

ми, як Іра Маланюк, Едита Сапрун та Христя Любченко.

Ця служба Божа монолітного характеру чи, радше, одностайности стилю не має. Вачимо тут речі в різних стилях: галицько-українським, російсько-східнім та західньоєвропейським. Така мішанина стилів де-що разить досвідчене вухо своїми не

так контрастами, як нелогічністю. Але, якщо ми зважимо на ту обставину, що це є записом тільки того матеріалу, що ним послуговуються для щоденної потреби тільки у своїй церкві, без думки про його експорт у ширший світ, то ця суміш є тут так оправдана, як оправдана була колись у кожному з наших більших хорів у Галичині.

Очевидно, що більшу користь, голвно моральну, мав би хор, якби відклав награння і взявся до підготування взірцевої продукції одного стилю та одного автора. А ще якби диригентом хор мав доброго і всім знаного композитора А. Гнатишина, що міг би підбати навіть і про свою оригінальну службу Божу, то це було б ще вартісніше. Речі його, більше обраховані на зовнішню ефектовність, ясні у формі, мелодиці та гармонії, є загальнолюбленими й популярними. Деякі нумери з награної служби, що їх аранжував і скомпонував А. Гнатишин, є прегарним свідомством сказаного.

Мені особисто не подобалося у партикулярних точках цієї служби Божої невластиве рецитуння антифонів — вистуковане за складами слів, а не скандоване за наголосами, плавно й пульсативно. Немає правильної інтерпункції в значенні віддихів та перестанків, ритмічної дисципліни, а також динамічних емфаз у мелодійних зворотах. Ці антифони не робили враження технічної та виразової завершеності, хоч вони гнучкі у своїй структурі і стилістично зааранжовані у суто українським дусі. Брак гладкого і просодійного рецитуння зауважується теж у тропарі, кондаку та богородичні. Тут ще більше чути маркантне клапання складів на одній рецитаційній ноті, на спосіб примітивний, дяківсько-галицький.

Але найгірше вразили мене такі речі, як прокімен (6-го гласу) та алілуя (3-го гласу) з їхніми приспівомми. Хоч вони гарні, динамічно-емоційні і наші в своїй основі (київський та Печерської лаври), однак, будучи не на питомений нам

лад аранжовані та інтерпретовані, створюють враження чогось чужого своїм стилем та ефектами. Приспів до них — здавалось би, цілком індіферентні під поглядом музики — тут однак не роблять молитовного враження і, проспівані до того таким голосом, не повинні взагалі мати місця. Мабуть, умисно дібраний голос, сильно осаджений на діяфрагмі, але забльований і заламаний у горлі, мав виразити певного роду релігійно-обрядову помпезність східнього, але не українського типу; але він «перевиконав» це завдання, викликавши, що так скажу, есхатологічне враження. «Перевиконав» він теж і східній спосіб співання стишків, бо їх має співати той, що читає апостола, і тільки на одній ноті. Інший голос природніший і м'якший у барві, викликав би краще враження в цій новій, обрахованій на ефект обробці.

Цього роду твори з невластивою для нашої церковної музики поволокою, а також твори суто російські або створені за російською манерою, не годилося б пропагувати в наших церквах, хоч би в їх основу лягли й українські мелодії. Цього не видно ані в наших клясиків, ані в пізніших наших визначних духовних композиторів. Ми повинні змагати до чистоти українського стилю і до питоменного для нашої душі і до смаку музичного оформлення та молитовного виразу. В Галичині літургійно-хоровий спів був засмічений творами Нанких, Серсавійв, Седляків та інших чужих композиторів і диригентів, що часто при потребі перелицьовували та пристосовували до богослужбових текстів чужу для нас музику. На Наддніпрянській Україні традиційно плекався український наспівний спів (знаменний, київський, Печерської лаври та інші); проте під доголітною контролею російської ієрархії та російських музичних чинників він почав прибирати російських прикмет у своїм зовнішнім уборі. Дійшло навіть до того, що київський наспів, поза редакцією синодальних видань Бахметьєва, Льво-

ва, Смоленського, було заборонено вчити по школах.

Російський релігійно-музичний стиль передше зовсім не існував. Панівним був український, і він — як наспівний, так і партесний — разом з київською нотною системою перейшов у Росію в період діяльності там наших культуртрегерів. А пізніше почалося змагання російських духовних композиторів у творенні російських наспівів і зросійщення українських рис характерично російськими, насамперед у зовнішньому гармонійному вигляді. Отже російський стиль у релігійній музиці — це творило пізніших часів і є протиставником до стилю українського, а також до церковного стилю на Заході. Він, як стиль тільки експериментований, не мав ще змоги дійти до свого завершення та устійнитись канонічно, бо настала протирелігійна більшовицька ера. На Україні після революції в 1917 р. почався відхід від накиненого Росією обрядового догматизму і розгорнулася наполеглива праця над українізацією нашого обряду і над плеканням церковного співу в чисто українському стилі. Згадаймо тільки загальновідомі твори Кошиця: «Алілуя», екстенію потрійну та причасники, базовані на українських церковних наспівах, або подібні опрацювання Стеценка, Яциневича, Демущького, Леонтовича, Козицького, Вериківського, Гончарова та інших. Ми спонтанно відчуваємо просторість стегу у поточистих мелодійних лініях і соняшну радість у гармонії — щось зовсім протилежне до російської церковної музики з виразом понурости, у простій, мінорно забарвленій гомофонії, що мала б символізувати російську релігійну містику.

Цю дигресію про чужі для нас на шарування, про нецерковні ефекти та стилі в нашій релігійній музиці я зробив свідомо, щоб перестерегти наших диригентів при виборі ними репертуару, головню до наших літургійних співів.

Вертаючися до оцінки платівок, хочу зазначити, що поза згаданими вище місцями цілість робила добре

враження, а часами діяла навіть потрясаюче. Згадаю «Вірую» з змістовною та ефективною середньою частиною, з гарним виступом жіночих та сольових партій; хотілося б тільки, щоб тенор віддав м'якше і не так пристрасно та нервово свої початкові та кінцеві рецитації, а в середній частині «І воскресшого» не виникала згадка про загальнознаний мотив Вербицького в його «Вірую». Далі відзначимо «Тебе поєм» з гарним басовим сольом, драматично-патетичним і динамічно напруженим; «Милость мира» і «Свят» — стилеві та контемпліяційні, з чудовими паралелями сольових діялогів; могутнє «Отца і Сина» та «Єдин свят» у формі та стилі західньої музики, ефектної у виразі.

Музичне мистецтво заговорило своєю мовою і з інших номерів цієї служби, здебільшого нам знаних. Насамперед вкажемо на «Іже херувими» в «г» моль, достойне і молитовне. Дивно лише, чому тенор при каденціях двох попередніх частин переходив у дур (адже там природних хід до «фіс» моль), а альт при кінці третього періоду, у побічній каденції, не зазначив останнього акорду в дур, як це було подумане автором за звичаєм, прийнятим у західній музиці ще з часів панівної модальної системи. Дальше: «Отче наш» з повнобарвним і повнотонним альтовим сольом; «Хваліте» з добре тут доробленим баритоновим заспівом; поліфонічне і гарне «Буди ім'я Господнє» (хотілося б тільки, щоб прогресія при «благословенно» не повторювалася забагато). «Єдинородний сине» були почате рішуче в заскорому темпі, і тому його не вистіпали добре ані хор, ані солісти. Таке темпо було б на місці щойно при словах «смертню смерть поправий». Екстенії (крім потрійної — в різних для ефекту експонатах) робили спокійне і молитовне враження, заразом творячи контрастуюче тло для різнобарвних музичних показів у менших та більших формах. Однак екстенії, співані в більшому піано, створили б і більш контемпліяційний настрій.

До різномодності стилів у цій ві-

денській службі Божій, самозрозуміло, спричинилося насамперед те, що в ній фігурували різні композитори: Д. Бортнянський («Достойно»), Ведель («Да ісполнятся»), Турчанінов («Єдинородний»), Ломакін («Їже херувими») та Архангельський (ектенія по великому вході). Останні два, як і Віноградов, Жданов, Грігорьев, Слонов та Музическу — не українці; але їх твори люблені в наших церквах з огляду на їх мило сприйману музику західноєвропейського напрямку. Далі фігурували: Кошиць (ектенія перед «Їже херувими»); Леонтович («Хвалите Господа»); Кишакевич («Антифони» і «Вірую», перерацьовані А. Гнатишиним); Дубенський («Отче наш»); М. Федорів (ектенія велика і «Слава Тебі, Господи» перше); А. Гнатишин (ектенія оглашених, «Отце і Сина», «Єдин свят», «Буди ім'я

Господне»). В додатковій платівці фігурує відоме «Богородице Діво» концертного характеру з блискучою сольовою партією пані Е. Сап-рун.

Отже служба Божа, не зважаючи на свої, до речі, нечисленні недотягнення технічні та стилістичні, робить у цілості позитивне враження, бо охоплює вартісний музичний матеріал і такий різnorodний, що кожному сподобається якщо не цілість, то бодай той чи інший фрагмент. Великої мистецької ефектності надають хоріві чудові, згадані вище солістки з їх характеристичними, повними, вимовними, блискучими, широкого zakresу голосами. Віденська служба Божа справді діє на душу слухача, і її слухаеш з напруженою увагою.

М. ФЕДОРІВ

Нові книги

ПАНТЕЛЕЙМОН КОВАЛІВ, *Лексичний фонд літературної мови київського періоду Х-XIV ст.* Вид. НТШ, Нью-Йорк, 1962, XXX + 455 + 5 стор.

ДОКІЯ ГУМЕННА, *Серед хмаро-сягів.* Вид. Об'єднання українських письменників «Слово», Нью-Йорк, 1962, 180 стор.

УЛЯНА КРАВЧЕНКО, *Хризантеми.* Повість. В-во Миколи Денисюка, Чикаго, 1961, 413 стор. Передмова Романа Завадовича.

НОВІ ПОЕЗІЇ, ч. 4, 1962. В-во Нью-Йоркської Групи, Нью-Йорк, 80 стор.

ЕММА АНДІЄВСЬКА, *Джалаліта.* В-во Нью-Йоркської Групи, Нью-Йорк, 1962, 16 стор.

ЕММА АНДІЄВСЬКА, *Тигри.* В-во Нью-Йоркської Групи, Нью-Йорк, 1962, 48 стор.

ЗОСИМ ДОНЧУК, *Море по коліна.* Сагірична повість. Накладом автора. Філадельфія, 1961, 295 стор.

О. ІРИНЕЙ НАЗАРКО, *Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). Записки ЧС-ВВ, серія II, секція I, т. XIII, Рим, 1962, XVII — 271 стор.*

Ф. ЛЮБИНЕЦЬКА, О. КУЗЬМОВИЧ, *Правила доброї поведінки.* Накладом кооперативи «Плай», Торонто, 1961, 21 стор.

ОЛЕНА ВАСИЛЕВА, *Море життєське.* В-во «Життя», Нью-Йорк, 1962, 70 стор. Передмова Богдана Кравцева.

СТЕПАН ШАХ, *У 150-ліття уродин о. Маркіяна Шашкевича.* В-во «Християнський голос», Мюнхен, 1961, 145 стор. Передмова еп. Платона.

С. АНТОНОВИЧ, *Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври.* В-во «Перемога», Сан Андерс (Аргентина), 1961, 75 стор.

СТЕПАН ЖЕНЕЦЬКИЙ, *Гори мстяться.* Оповідання. Вид. Головної управи Організації оборони Лемківщини, Нью-Йорк, 1961, 109 стор.

АНТІН КНЯЖИНСЬКИЙ, *Творчий шлях Лесі Українки. 2-ге вид. В-во Союзу українок Америки, Філадельфія, 1961, 55 стор.*

УКРАЇНА І СВІТ, зошит 22-23, Ганновер, 1961-62, 88 стор.; ред. Ілля Сатіга.

Прот. А. ДУБЛЯНСЬКИЙ, *Українські святі. Вид. Богословсько-на-*

укового інституту Української Автокефальної Православної Церкви, Мюнхен, 1962, 100 стор.

Прот. А. ДУБЛЯНСЬКИЙ, *Тернистим шляхом. Життя митрополита Ніканора Абрамовича. Вид. Генерального Церк. Управління УАПЦ у Великобританії, Лондон, 1962, 80 стор.*

Вийшли у світ нові книжки у видавництві «Пролог»

Василь Барка: «ПРАВДА КОБЗАРЯ»

Найновіший внесок до створення духового пам'ятника корифеєві української поезії. Книжка відкриває нові, — в світлі сучасної літературознавчої і філософської думки — аспекти творчості Т. Шевченка як національного поета і мислителя, громадянина і речника загальнолюдських ідеалів, в пантеоні світового письменства. Книжка видана обмеженим накладом, має 288 сторінок. Ціна — 2 долари.

Володимир Кубійович і Василь Маркус: «ДВІ УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Порівняльний огляд і критична оцінка Української Радянської Енциклопедії, виданої в Києві, і Енциклопедії Українознавства, виданої в Сарселі, у Франції, коштом українського громадянства на еміграції. Огляд, багатий фактичним матеріалом, розкриває стан наукової думки в сучасній Україні під духовим терором. Книжка має 145 сторінок. Ціна — 1 долар.

Замовлення слати на адресу:

«PROLOG»
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y., U. S. A.

або —
«SUCHASNIST»
München 2
Karlsplatz 8/III
W. Germany

НОТАТКИ

Німеччина очима східних європейців

Хоч справді «одна ластівка ще не робить весни», все ж треба мати сміливість ствердити, що в Німецькій Федеративній Республіці (або, як її в політичній публіцистиці популярно окреслюють, у Західній Німеччині) помітним стає за останній час серйозніше зацікавлення проблематикою Середньої та Східньої Європи. І то громадське зацікавлення, яке поволі, бо із значними перешкодами з різних боків, звільняється, з одного боку, від нашумілих, пропагандистських фраз прерізнích німецьких біженецьких та емігрантських комівояжерів від політичного краму («Райзендер ін політшен Арткельн»), а, з другого, також від зазнайських штампів у дослідженнях та висновках реномованих чи розрекламованих «східних експертів» і їхнього побічного продукту — всіляких «советознавців» та «кремлоастрологів».

Такою «ластівкою» можна б уважати Стоваришення для студій східних справ («Арбайтскрайс фюр Остфраген»), яке з 1957 року працює в крайовій столиці Нижньої Саксонії, Ганновері, і яке за той час влаштувало 13 студійних конференцій, безпосередньо чи посередньо присвячених східно-європейським справам. Ці конференції відомі радше під назвою «Барзінгтавзенські розмови» з огляду на те, що вони постійно мають місце в Барзінгтавзені, в малій місцевості недалеко від Ганноверу.

Мотком дня 14 конференції, яка відбулася від 11 до 13 травня, був «Образ Німеччини і Росії в наших східних сусідів». У відрізнєнні від попередніх конференцій з доповідями виступили виключно чужинці, за винятком одного — д-ра Бодо Шойрґа, молодого історика Берлінського вільного університету. В хронологічному порядку реферували: ред. В. П. Стахів — погляд на Ні-

меччину у народів СРСР, ред. Станіслав Кудліцький — у поляків, д-р Брач — у балтійських народів, проф. Фердінанд Дюрчанський — у чехів та словаків.

«Образ Росії» був поставлений доповідачами радше на задній плян і згаданий або мимохідь чи тільки в контексті цілісної побудови їхніх рефератів (Брач та Дюрчанський), або цілковито промовчаний (Кудліцький, який, мовляв, був заангажований тільки для німецької тематики), або зведений до тез про ще невіджили та непохитну імперіялістську і колоніялістську настанову в політичному мисленні росіян і обмежений констатацією посиленої русифікаційної політики в усьому СРСР та асиміляційних заходів на цілих землях (Стахів). Завданням же німецького доповідача було з'ясувати ставлення радянських росіян до Німеччини, тобто проаналізувати офіційну політику СРСР у німецькому питанні.

Цей об'єктивний недолк був відмічений слухачами, які працювали в трьох дискусійних групах, при чому дехто з них пропонував, щоб «образові Росії» серед східно-європейських народів присвятити окрему студійну конференцію. Не відомо, чи організатори візьмуть такі побажання на увагу.

В студійній конференції взяло участь понад 90 осіб, у тому числі 25-30% з-поміж молодшої генерації — студенти і навіть кілька учнів вищих класів гімназії. Молоді дискутанти виступали часто — сміливо, продумано і з зацікавленням до порушених справ та з ширюю відкритістю. Доповідачі були ними примушені «ставити крапки над і» і не ухилитися від дразливих питань. Це створило клімат безпосередності і товариської серйозности.

Може, навіть не потрібно та не доцільно подавати хід думок окре-

мих доповідачів і зміст усієї дискусії. Вистачить заакцентувати тільки найважливіші та найсуттєвіші моменти, що можуть зацікавити також українського читача.

Доповідь д-ра Шойрґа мала академічний, дослідницький характер, але відчувалося, що референт має свої окремі погляди на німецько-російські взаємини. Це спостерігалось в його відповідях під час дискусії. Його погляди можна б звести до одного знаменника: німці повинні пройти «процес внутрішнього очищення», щоб у той спосіб відновити довір'я до себе в східньо-європейських народів.

На тему комплексу недовір'я та розчарування говорив також ред. В. П. Стахів, який проаналізував скалю цих комплексів залежно від того, «які політичні та людські сподівання покладали на Німеччину окремі народи в Східній Європі», і від того, «чи дана національна територія стала театром жакливної війни та експериментальним полем для німецької політики т. зв. життєвого простору». Серед окупованих німецькою армією під час другої світової війни балтійських народів і серед неокупованих тоді народів Кавказу та Туркестану переважають, на його думку, радше надії на Німеччину, але на Німеччину демократичну і пов'язану альянсами з Заходом. Такі надії серед білорусів безперечно куди слабші, бо й розчарування німцями є глибше, а підозрілість чи недовір'я посилюються тепер через т. зв. «політику обміну», що її намагаються пропагувати деякі західнонімецькі кола, щоб польську відмову від земель на схід від лінії Одри-Ніси «рекомпенсувати» західнобілоруськими областями.

«Серед українців, — говорив доповідач, — проблема недовір'я до німців та розчарування ними має подвійну причину: в західноукраїнських областях це явище зумовлене політично, бо там пов'язувано деякі національно-політичні сподівання з німецько-російською війною 1941 року; в більшій частині України, яка була советизована в

1920-1941 рр., до політичного розчарування приєднується ще глибоке людське розчарування, бо ніхто не припускав, що можна перевершити більшовицький терор. Українці ще досі не можуть з'ясувати собі, як могла цивілізована культурна нація терпіти аж такі злочини свого політичного керівництва».

В цьому контексті доповідач повторив тезу, що більшовицький режим зручно використовує відсутність дементі Бонну в справі лянсованої «політики обміну» західноукраїнськими областями на користь Польщі. Дуже помітне враження серед слухачів викликало його твердження, що «в Німецькій Федеративній Республіці ще сьогодні не усвідомлюють, як виглядає „образ Німеччини“ серед підрадянських народів», і що Москва постійно товкмачить українцям, що «німці поза НДР досі аж ніяк не здистансувалися від гітлерівської політики на Україні». Дискутанти намагалися оспорити обидва останні твердження доповідача, мовляв, «не всі німці поводитися ганебно на Україні, бо ж треба розрізняти поведінку армії від терору поліції та нацистської цивільної адміністрації», мовляв, «ніхто в ФНР не трактує серйозно публіцистичних вибриків окремих одиниць в справі обміну ненімецькими територіями», мовляв, «німецькі відповідальні кола та громадянство засудили гітлерівську політику в цілому». Але всі були згодні в тому, що «доповідь була холодною душою для різних вчорашників та позавчорашників, яких недавнє минуле нічого не навчило».

Можна б докладніше реферувати окремі виступи під час дискусії, бо вони справді були дуже цікаві і вказували на спосіб мислення окремих генерацій: ще раз підкреслити треба, що молодь дискутувала дуже вільно, тверезо і безпристрасно.

Коли доповідь В. П. Стахова «з трибуни» окреслено «холодною душою», то виступ ред. С. Кудлицького був схарактеризований як «льодова купіль». Польський референт заперечив у вступі і «історичну ненависть» між польським та

німецьким народами, і «тисячорічну боротьбу» між ними, звівши обидва окреслення до «мітів, з якими важче боротися, ніж з конкретностями». Все ж таки він нічим не прикрасив останнього двадцятиріччя німецько-польських взаємин і подав якнайдокладнішу статистику німецьких знущань та знищень у Польщі, як у людях, так і в майні. Все це залишило глибокі сліди у свідомості польського народу і в його політичному мисленні. Не зважаючи на масові факти недавнього жакливо-трагічного минулого, кінечними є зближення обох народів і взаємне зрозуміння їхніх ситуацій. Це — процес довготривалий, без усяких ефемеридних сенсацій, для подолання якого потрібні тверезість, добра воля та візія кращого майбутнього.

Під час жвавої і дуже відкритої дискусії в трьох студійних групах помітним було, що німцям надзвичайно залежить на тому, щоб «увійти в політичну розмову» з поляками, що питання німецько-польських взаємин є першоплановим у німецькій східноєвропейській політиці і що актуальність цього питання примушує замислитися кожного німця, який цікавиться політичною проблематикою. Одночасно варто підкреслити, що ніхто з дискутантів не ставив під сумнів окремих тез чи даних доповідача, ніхто не заперечував фактів німецько-нацистського терору в Польщі, словом, у дискусії не було жадних «мовляв» чи «виправдувань» або «доповнюючих з'ясувань» так, як це мало місце після української доповіді.

Постає питання: чому деяка кількість німців висловлює свої сумніви щодо фактів німецького терору на Україні і в наслідок цього щодо оправданого недовір'я та запідозрень українців на адресу німецької політики? Відповідь буде майже з межевою точністю ясна, якщо усвідомимо, що ми ще досі — ні тут, на еміграції, ні на Україні — не змоглися на повний реєстр німецьких жорстокостей на наших землях за останню світову війну. Наприклад, про 20-річчя трагедії чеського

села Лідіце широко розписалася вся українська радянська преса, промовчавши при цій нагоді сотні українських «Лідіц», що зникли з дімом пожарів під час німецької окупації України в 1941-1944 рр.; і зникли вони не в наслідок воєнних дій, а в наслідок розгулу кривавого нацистського терору. Це — поперше. А, подруге, різні принагідні українські доповідачі перед німецькою публікою чомусь намагаються приподобатися німецьким слухачам і відмовчуються від дразливих справ, уважаючи їх чимось у роді папуаських «табу». За такий підхід до справ цих промовців «напевно люблять», але їх ні в якому разі політично не шанують.

Одверто кажемо, що доповідь д-ра Брача, лотиського вчителя гімназії, не дорівняла своїм змістом усім іншим доповідям, виголошеним на цій конференції. Це — були радше принагідні визнання людини, яка боліє недолею власного народу і шукає для нього союзників та зрозуміння у світі.

Виступ проф. Ф. Дюрчанського був блискучий щодо форми і щодо змісту. Відразу відчувалося, що доповідна кафедра йому не чужа, що він далі вмів полонити своїх слухачів так, як колись у Братиславському університеті полонив студентів міжнародного права. На жаль, професор присвятив левину частину своєї доповіді відомій уже всім контрверсії між чехами (точніше висловившись, між т. зв. «чехословаками») і словаками, з'ясувавши докладно в деталях т. зв. «Бенешівське мислення» чехів як супроти словаків, так і супроти німців у цілому, в тому числі зокрема та передусім супроти судетських німців. Одночасно він занадто спротив проблему, мовляв, чехи надалі мислять протинімецькими категоріями, а словаки — виключно і тільки пронімецькими. Це — не були твердження тільки у формі тез, але аргументовані багатством цитат із творів чеських та словацьких науковців і політичних публіцистів. Така побудова доповіді може бути для деякого навіть і зрозумілою, зважив-

ши, що Словаччина, в якій доповідач грав дуже визначну роль, якоюсь мірою завдячувала свою державну самостійність німецькій політиці в придунайському просторі.

На окреме відзначення заслуговують підсумки та висновки, зроблені проф. д-ром Петерсманном з приводу всієї проблематики Варзінгтавзенської конференції. Він якнайпильніше стежив за ходом дискусії і в гроні організаторів конференції та доповідачів докладно з'ясував місьлядоповідні резюме, які в дружній, але речевій, атмосфері мали місце кожного вечора.

Один з вечорів конференції був присвячений літературній та музичній творчості східноєвропейських народів. Твори Шопена, Дворжака та Хачатуряна, сучасна польська поезія та проза і українська лірика (останні в німецьких перекладах) симпатично завершили цю справді цікаву студійну конферен-

цію. З безпосередньою щирістю німецький студент прочитав поезії Т. Шевченка, Ю. Клена та Р. Купчинського (в перекладі Ганса Коха) і М. Ореста (в перекладі Елізабет Котмаер), а імпровізоване пояснення цих творів дало слухачам можливість дістати вирізок погляду на українську літературну творчість.

Традицією конференції ганноверського Стоварищення для студій східних справ («Арбайтскрайс фюр Остфраген») є уможливлювати «дискусії в передпарламентському просторі», щоб «відкрити поле зору на сусідів». «Бо, на жаль, дійсність нашого оточення, — стверджують організатори конференцій, — не завжди відповідає бажанням та уявленням багатьох наших земляків». Можна вірити, що 14 «Варзінгтавзенські розмови» якоюсь мірою поширили кругозір німецьких молодших та старших учасників конференції.

В. В-Т

Гра у «власну» закордонну політику

В емігрантській періодиці вже багато, і то по-різному, писалося про діяльність, а радше про дипломатичну бездіяльність, т. зв. соціоно-республіканського міністерства закордонних справ Української РСР на чолі з колишнім головним редактором «Радянської України» — Лукою Хомичем Паламарчуком. Усім уже достатньо відомо, що це міністерство без власної закордонної політики. Бо втримувати постійне представництво при ООН, яким керує Лука Єгорович Кизя, і висилати на сесії генеральної асамблеї ООН окремі делегації УРСР, що там виконують безславну роль громадської платівки російсько-більшовицької дипломатії, чи висилати такі ж делегації на сесії різних прибудівок Об'єднаних Націй (як от УНЕСКО, Економічна комісія ООН тощо) аж ніяк не може означати, що справді ведеться якась закор-

донна політика. Не замилить нікому очей також факт, що в Києві працюють два генеральні консульства — людової Польщі та соціалістичної ЧСР, і що в МЗС УРСР існує навіть окремий протокольно-консульський відділ, яким управляє В. М. Циба. Також не вистачить факту, що, наприклад, на останній конференції Міжнародної організації праці (ІЛО) в Женеві «урядовий делегат УРСР» — заступник міністра закордонних справ, С. О. Сліпченко, висунув на загальне обговорення проект «про пропорціональний географічний розподіл місць і посад у складі керівництва та секретаріату МОП» («Радянська Україна» від 22. 6. 1962), щоб можна хвалитися працею власної «дипломатії».

А такою працею при різних нагодах таки хвалиться українська радянська преса, не розуміючи (або

не маючи дозволу з Москви, щоб зрозуміти) всієї карикатурності республіканської установи на київській вулиці Карла Лібкнехта в будинку під числом 15.

Ця карикатурність завершується ще цинічним повідомленням про працю т. зв. «комісії закордонних справ верховної ради УРСР», останнє засідання якої мало місце зараз після закриття «сьомої сесії верховної ради УРСР п'ятого скликання», що відбулася в Києві 4 і 5 липня. Бо над чим радила ця ніби парламентська комісія? В офіційному повідомленні, що його опублікувала «Радянська Україна» від 8 липня читаємо дослівно так:

«Комісія закордонних справ розглянула питання

а) про стан видання літератури та іншої поліграфічної продукції про Українську РСР чужоземними мовами,

б) про підсумки роботи по зовнішніх економічних зв'язках,

в) про стан організації виставок Української РСР за кордоном і заходи щодо поліпшення цієї справи,

г) комісія заслухала інформацію про роботу делегації Української РСР на XVII сесії Економічної комісії ОН».

Для проглядності дипломатичних та парламентських «справ» ми устематизували їх у відповідні окремі пункти, чим ми якоюсь мірою змінили форму офіційного повідомлення.

Чи справді вираховані вище проблеми (за винятком питання під «г») належать до компетенцій нормально діючих міністерства закордонних справ і парламентської комісії зовнішньої політики? Цими ж справами займаються в нормальних суверенних державах («Радянська Україна» сказала б «у буржуазних, капіталістичних державах») громадські установи та організації, до речі, в порозумінні з відповідними державними інституціями. На всякий випадок таких питань не висувають аж на обговорення парламентських комісій.

Ми розуміємо, що члени комісії київської верховної ради не задоволені, що в світі так мало знають про УРСР і що її замало уважають на міжнародних форумах, але аж ніяк не можна зрозуміти, що «поліграфічна продукція» могла б збільшити знання чи зацікавлення щодо УРСР як «суверенної республіки» і зміцнити респект до неї. Для цього потрібна передусім власна мережа дипломатичних представництв і консульської служби за кордоном, не говорячи вже про якусь власну закордонну політику або принаймні про власні дипломатичні заходи на міжнародній шахівниці.

Стан організації виставок України за кордоном є просто катастрофальний. Загреб чи Марсель цієї катастрофи не в силі применшити чи злагіднити. В усіх дотеперішніх радянських виставках за кордоном Україна стовідсотково губиться, і неупереджений відвідувач таких виставок бачить тільки «велику, єдину і неподільну Росію» так, як її він бачив 50 років тому. А щодо «зовнішніх економічних зв'язків» УРСР, то в країнах Азії, Африки та Латинської Америки всі продукти технічного генія українського народу — його інженерів та робітників — трактуються як «меїд ін Раша». Бо про це дбає передусім союзне міністерство закордонної торгівлі СРСР — міністерство зцентралізоване, опановане запеклими російськими великодержавними шовіністами.

Справді є над чим замислитися в Києві: не важливо, чи на сторінках фахових журналів, чи на шпальтах щоденної преси, чи навіть під час т. зв. дискусії в комісії закордонних справ.

У зв'язку з цим карикатурним явищем стверджуємо, що в цій комісії ніколи досі не було ні найменшої дискусії, наприклад, про задання та напрямок праці делегації УРСР на сесіях ОН так, як ніколи не було дискусії про політику міністерства закордонних справ УРСР

на форумі київської верховної ради, навіть ніколи не було її, коли схвалювався бюджет цього міністерства. А, може, такі дискусії велися і від них відмовчувалася вся українська радянська преса.

Для більш зацікавлених треба по-

дати, що головою комісії закордонних справ у Києві є Андрій Данилович Скаба — секретар ЦК КПУ для ідеології і для всіх справ, пов'язаних з цією ділянкою.

В. П. С.

Підсумки праці УНС

В одному з найбільших нью-йоркських готелів відбулася 21-25 травня 25 конвенція Українського народнього союзу (УНС), в якій взяли участь 415 делегатів і 21 член головної управи УНС з різних місцевостей США та Канади. УНС є найчисленнішою і найстаршою українською громадською організацією у США. Її створили українські поселенці в 1894 році.

Це не були перші українці, що появилися на американській землі. Коло 1603 року англійський капітан Джон Сміт, основник першої британської колонії в Джеймстауні (штат Вірджинія), який вербував в Європі кандидатів на виїзд до Америки, побував також на українських землях. У документах тодішньої «Вірджинія компанії оф Лондон» згадується, що між поселенцями були також «люди з Польщі». В той час велика частина українських земель належала до польського королівства, і тому є серйозні підстави думати, що перші українці в Америці появилися вже тоді. В 1663 році прибув до Нью-Йорку поселенець, який називався Альбрит Заборовський; він став родоначальником аристократичної американської родини, відомої під прізвиськом «Забріські». Пізніше, під час американської визвольної революції, серед її учасників зустрічаємо такі прізвища, як от Немирич, Яків Садовський, Самійло Грабовський. На жаль, тодішнє становище українського народу спричинилося до того, що сьогодні у США тільки поляки, як Понятовський чи Кось-

цюшко, є відомі як герої американської визвольної війни.

В таких умовах початків організованого українського життя в Америці треба шукати в багаті пізнішому часі, щойно при кінці минулого століття, коли почали масово з'являтися у США та Канаді українські переселенці, гнані туди соціальними, економічними і політичними умовами на українських землях. Вони створили також і Український народний союз — з одного боку, як асекураційне та допомогове товариство, а, з другого, як українську громадську організацію. Тоді йшлося про те, щоб насамперед створити організацію соціальної охорони і самопомоги для убогих і здебільшого малограматних українських поселенців, що опинилися серед чужого довкілля без знання мови та умов. Однією з форм самопомоги мало стати забезпечення життя.

Цей принцип організації відразу поставив УНС на тривку фінансову базу, що дозволила йому жити і рости, тоді як інші громадські організації, які творилися пізніше, ниділи та загинули. УНС став чимось більшим, ніж забезпечувальним товариством. Він гуртував людей української національності, давав їм змогу існувати як організована етнічна група у США, вів культурну та освітню діяльність, одним словом, перебрав на себе завдання, що на землях України виконували «Просвіта» і «Рідна школа». Одночасно членство УНС завжди вважало своїм обов'язком фінансово під-

тримувати «крайові організації» і нести допомогу визвольній боротьбі українського народу передусім шляхом інформування урядових та громадських кіл США про Україну та її політичні прагнення.

В останні роки одним з показників діяльності УНС треба вважати понад десять публікацій англійською мовою, серед яких зокрема відзначаємо однотомову «Історію України» Михайла Грушевського і праці проф. К. Меннінга. В цьому році найбільшою появою цього характеру є «Енциклопедія українознавства» англійською мовою, яку видано за рахунок УНС у видавництві Торонтського університету. Як відомо, за сорок три роки існування «суверенна УРСР» не спромоглася на подібне видання чужою мовою. Заплановано фінансувати «Історію української культури» Івана Мірчука і четверте видання «Історії України» М. Грушевського. Обидві книги появляться у видавництві Єйльського університету у США. Зладжено і передано до друку українською мовою «Антологію української прози».

Треба нагадати, що від початку свого існування УНС видає газету «Свобода», яка є тепер найстаршим та найбільшим українським щоденником на еміграції (тираж — понад 20 тис. примірників). Разом із «Свободою» друкується англомовний «Юкрейнієн віклі».

25-та конвенція УНС проходила під знаком росту цієї організації. В порівнянні з 1958 роком, коли мала місце попередня конвенція, членство УНС зросло до 82 тис. осіб, а капітал переступив суму 26 мільйонів доларів. Серед новоздобутих членів УНС 9 686 є дорослими, а 7 436 осіб — це молодь. Слабістю членського складу треба вважати,

що серед секретарів низових клітин (т. зв. «місцевих відділів УНС») тільки 16% мають вищу освіту, 39% — середню і аж 45% — нижчу. Іншою слабкістю є те, що 23% секретарів має понад 65 років, 26% — 51-65 років, 36% — 41-50 років і тільки 15% секретарів стоять у віці, нижчому, ніж 40 років.

Довге існування УНС на американському і канадському теренах (у Канаді є коло 8 тис. членів УНС), порівняно велике членство, добрий стан фінансів, а, крім цього, питомою вагою української справи є причиною, що конвенції УНС викликають зацікавлення також урядових та громадських кіл США. На бенкеті, що був улаштований з приводу конвенції, виступили, м. ін., республіканський сенатор Джейвітс і губернатор Нью-Джерського штату. Гюз. Джейвітс підкреслив факт, що значення української етнічної групи у США постійно зростає і що її особлива роля полягає в тому, що вона втримує ідейні зв'язки з українським народом і може передати іншим громадянам США свій досвід у боротьбі проти комуністичної Москви. Гюз зупинився над сучасним становищем на Україні та в СРСР у цілому і сказав, м. ін., таке: «Сьогодні культурний світ повинен сказати Хрущову: „якщо ви так дуже турбуєтесь визвольною боротьбою народів Азії та Африки, ви маєте прекрасну нагоду засвідчити ваше піклування про свободу у вас дома. Дайте свободу Україні, Білорусії, Литві, Латвії, Естонії, Вірменії, Грузії та іншим поневоленим народам!“».

Президент Джон Ф. Кеннеді привітав учасників конвенції УНС окремою телеграмою.

М. П.

ЗМІСТ

Михайло Орест. Взором античного	3
Василь Барка. Жовтий князь	4
Емма Андієвська. Поезії	43
Богдан Кравців. До синіх зір	50
Ярослав Рудницький. З подорожі на Мальту	67
Іван Майстренко. Криза радянського сільського господарства .	74
Мілован Джілас. Розмови з Сталіном	80
Володимир Дорошенко. М. Драгоманов про церковно-релігійні справи	90
Дені де Ружмон. Європа — колос, який (ще) себе не знає	105
Критика і бібліографія. Давне й актуальне в рядках літопису (Дарія Ребет) — Незадовільна праця про українське віршування (Олекса Горбач) — Церковна музика на платівках (М. Федорів) — Нові книги	110
Нотатки. Німеччина очима східних європейців (В. Б-Т) — Гра у «власну» закордонну політику (В. П. С.) — Підсумки праці УНС (М. П.)	121

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:
Австралія	0:6:0	3:0:0 фун.
Австрія	15,-	150,- шил.
Англія	0:3:0	2:3:0 фун.
Аргентина	20,-	200,- пез.
Бельгія	30,-	300,- бфр.
Бразилія	50,-	500,- круз.
Венесуеля	2,50	24,- бол.
Голляндія	2,50	24,- гул.
США	0,75	7,50 дол.
Канада	0,75	7,50 дол.
Німеччина	2,50	24,- нм.
Франція	2,75	28,- ффр.
Швейцарія	2,80	26,- шфр.
Швеція	3,-	30,- кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

